

2. AZ ÁTALAKULÁS SZÁMOKBAN ¹

Elsőként az átalakulás tényeit, számszerű eredményeit tekintjük át. Erre két okból is szükség van. Egyrészt az elméleti fejtegetéseket megelőző adatgyűjtésként, hogy megalapozott föltételezésekkel élhessünk. Másfelől a tények fényében eldőlt számos olyan kérdés, ami az átalakulás első szakaszát elemző irodalomban még nyitva maradt. Elsőként azt vizsgáljuk, hogy az átalakulást követően és hatására megvalósulóban van-e egyfajta fölzárkózás – szakszóval *konvergencia* az EU átlagához. Ezt követően áttekintjük a gazdasági teljesítmény összegző mutatóinak alakulását. Ezek közé tartozik a bruttó hazai termék/GDP termelése és fölhasználása, az átalakulás társadalmi költségeinek mutatói, az átalakuló országok világgazdasági teljesítménye, méghozzá a mérhető módon, vagyis a kereskedelem, a pénzügyek – főképp a fönntarthatóság szempontjából perdöntő fizetési mérleg – valamint a beruházások alakulása. E tényanyag bemutatásával ellenőrizzük azt a tételt, hogy valóban a *széttartás irányzata erősebb és a közös kommunista múlt jelentősége elhalványodik*. A kísérlet egyértelmű: ha továbbra is a négy illetve hét évtizedes közös örökség a mérvadó, a széteső rendszerek jellemzői, mint a növekedés hiánya vagy fönntarthatatlan volta, a szerkezeti lemaradás, a foglalkoztatás alacsony szintje, a gyenge központi állam, az ebből is fakadóan végre nem hajtott törvények gyakorlata, az ebből adódó korrupció, esetleg a gazdaság kriminalizálódása, a szerkezeti lemaradás, a külföldi tőke korlátozott szerepe, a nyersanyagfüggőség, az infokommunikációs forradalom háttérbe szorulása és az EU-val összhangba nem igen hozható, jórészt informális intézmények túlsúlya a jellemző az esetek mindegyikében vagy közel mindegyikében. Ezzel szemben ha *kellő számú sikertörténet is akad*, vagyis az egyiknek sikerül, míg a másiknak nem, és az eltérések minőségivé válnak, akkor bizony nem lehet többé a szocializmus örökségét perdöntőnek tekinteni.

Az egybevethető adatsorokat az ENSZ Európai Gazdasági Bizottságának évente háromszor megjelenő szemléjéből – *Survey* - vesszük át, míg az intézményi változás mutatóit az Európai Újjáépítési és Fejlesztési Bank/EBRD éves szemléjéből – *Transition Report* - vesszük át. Mint minden választás, ez is vitatható. A jelen könyvben nem a statisztikai, módszertani vitához kívánunk hozzájárulni új módon meghatározott mérőszámok, vagy új módon meghatározott modellek révén. Ezzel szemben egymással egybevethető kimutatások révén tudjuk csak a versenyzők egymáshoz mért teljesítményét mérni. Erre az EGB adatai és az EBRD adatai azért is alkalmasak, mert a kormányok ugyan ismerik az alapadatokat, a végső kimutatások – divatját sosem veszített – manipulálására, érdekeik szerinti folyamatos átértelmezésére nem nyílik módjuk.² A mind évek szerint, mind országok szerint azonos tartalom biztosítása jelentős apparátust igényel. A minőségért az idézett intézmények állnak helyt. Így célunkra megbízható,

¹ Ez az elemzés több konferencián is bemutatásra került, legutóbb a Magyar Külügyi Társaság *Hol/hová tart az átalakulás Kelet- és Közép-Európában* c. tanácskozásán, Corvinus Egyetem, Budapest, 2005.máj.12. Köszönettel Tartozom Blahó András és Kiss J.László észrevételeiért.

² Nemcsak a hazai államháztartási számok – immár napisajtóban és törvényhozásban is témává vált – ügyére kell gondolnunk. Csehországban például szinte minden évben változik a nemzeti kimutatások szerkezete, hasonlóképp e kötet angol eredetijének lezárásakor derült ki, hogy a görög kormány is éveken át kreatív módon értelmezett adatokat adott át az Eurostat számára.

összehasonlítható adatokra számíthatunk, míg az értékelésben nem föltétlenül követjük az adatszolgáltatókat, akik az idézett kiadványokban a maguk szempontjai szerint értelmezik az adatosorokat.

Felzárkózunk, vagy lemaradunk?

Az elmaradottság³ leküzdése és a fejlettebb országokhoz való fölzárkózás az elmúlt két évszázad meghatározó törekvése volt a közép- és a kelet-európai térségben⁴. A rendszerváltozás kezdetén erőteljes volt az a vélekedés, hogy a torzulások megszűntével azonnali jóléti eredmények várhatók. Mind a szakmában, mind a szélesebb közvéleményben kézenfekvőnek vélték, hogy a jólét növekedése elkerülhetetlen, már rövid távon is. Közismert, hogy ehelyett több éves visszaesésre került sor, ami tovább is tartott, meg nagyobb veszteséggel járt – mind a termelés, mind a foglalkoztatás terén semmint azt a korabeli elemzők várták volna/az összetevőkről ld. Kornai,1993 és Winiecki,2002/. Mint a fejezet végén közölt 2.sz.táblázatból látható, 2003-ra még mindig csak a közép-európai országoknak sikerült a válság előtti termelési szintjüket elérni, illetve több esetben meghaladniuk, ez pedig erős kisebbség csupán.

Ráadásul az sem kétséges, hisz számtalan szociológiai elemzés és közvéleménykutatás igazolta, hogy az információs forradalom világában az emberek többé nem saját múltjukhoz, nem elődeikhez mérik életviszonyaikat, hanem a jobb körülmények közt élő társadalmakéhoz. Egyebek közt ezért is létkérdés, hogy valóban közeledünk-e az uniós átlaghoz, vagy épp távolodunk tőle.

Ha a fejezet végi 1.sz. táblázat adatait vizsgáljuk szembeötlő, hogy *a Nyugat egészében sosem volt recesszió az 1988-2003 közti időszakban*,⁵ bár ennek ellenkezőjét naponta

³ A szakirodalomban számos nagy hatású szerző próbálta meghatározni e főképp intuitív tartalmú fogalmat, a teljesség igénye nélkül például Gerschenkron, Olson, Berend, Landes, Szentés és mások. Jellemzően minél szélesebb a kategória, annál kevésbé illik az egyes konkrét esetekre, és minél testhezállobb, annál kevésbé általánosítható. E könyvben a modernitást weberi értelemben használjuk, vagyis az adott időszakban legfejlettebb országok társadalmi és gazdasági totalitására. Albrow/2002,21-23.old/ joggal jegyzi meg, hogy a mai vitákban általában a globalizáció fogalmával illetik mindazt, amit korábban modernizációnak hívtak, és ami a kevésbé fejlettebbek jogos hiányérzetét jeleníti meg, minőségi és mennyiségi értelemben egyaránt.

⁴ E kötetben Közép-Európának nevezzük az új EU tagokat és Horvátországot, Kelet-Európának a Független Államok Közösségének tagjait, Délkelet-Európának és Közép-Ázsiának a többiekét.

⁵ Viszaesésnek az Európai Központi Bank által bevezetett fogalomhasználat szerint azt tekintjük, ha legalább négy negyedéven át az összkibocsátás – a GDP – legalább 0,75 %-kal csökken. Mivel ennek komoly operatív jelentősége van a monetáris politika számára, a meghatározásnak erős közgazdasági alapjai vannak/amire a stabilitási egyezmény kapcsán kitérünk/. A 2005 márciusi fölpuhítás előtt az Egyezmény még szigorúbb követelményeket támasztott, 2 százalékpontos visszaesést minősítve olyan rendkívüli eseménynek, ami expanzív költségvetési politikát indokol. Ez utóbbi megszorítás került ki az egyezményből, méghozzá úgy, hogy a plusz 2 százalékos alatti növekedés is “elégtelennek” minősül, azaz beavatkozást tehet indokolttá. Ld. *Neue Zürcher Zeitung*, 2005.márc.22. A csúcserkeztet – semleges megfigyelők szerint – aligha kerül be a növekedéspáérti fordulópontként az évkönyvekbe. Ld.’ Zynismus

hallhatjuk. Ha kihagyjuk az 1993. évet, amikor a termelés az EU-12-ben 0,3 százalékponttal csökkent, akkor a kép még egyértelműbb. Az Egyesült Államokban a növekedés 1991 kivételével minden évben pozitív értéket vett föl, 0,1 és 4,1 százalék között.⁶ 1991-ben 0,6 százalékpontos csökkenés volt, ami még mindig az EKB definíción belül van. Mindez nem kevesebbet jelent, mint azt, hogy az átalakuló országok és a Nyugat között *a fejlettségi szakadék egészében és általában nőtt az elmúlt másfél évtized során*. Ez azt jelenti, hogy dollárban mérve a különbség nem csökkent, hanem nőtt. Például a Világbank éves kimutatása szerint⁷ 2003-ban, vásárlóerő-paritáson Ausztria egy főre jutó bruttó nemzeti jövedelme/GNI 29,610 amerikai dollár volt, míg Magyarorszáké 13,780, Lengyelorszáké mindössze 11,450 dollár, vagyis a dollárban mért távolság nem csökkent, hanem nőtt. Igaz, viszonylagos értelemben a fejlettségi szint fölzárkózása a kétezres években mindkét új EU tagállamban elindult.

Az EU gazdaságait tekintve szembeötlő, hogy épp az unió összeteljesítményét meghatározó legnagyobb tagállamok, így Franciaország, Olaszország és Németország tartósan lanyha növekedést mutatnak. Ezzel szemben a vizsgált időszakban *a leggyorsabb növekedést a leggazdagabb uniós állam, Luxemburg mutathatta föl*. Ezután jön a sokszor és joggal idézett ír csoda, valamint az 1992-93. évi rosszul időzített pénzügyi liberalizálás átmeneti hatásait leküzdő Finnország. Mindebből azonnal látható, hogy a nemzetközi gazdasági irodalom vélekedésével ellentétben *a gazdaság mérete és sikeressége közt semmiféle összefüggés sem tapasztalható*/ vagyis a nemzetközi gazdasági integrálódás különféle szintjeit és formáit nem lehet a nagyságrendi megtakarításokkal magyarázni/. A déli uniós államokat vizsgálva szembeötlő, hogy Görögország épp 1997 óta, vagyis a hagyományosan költekező államháztartási politika földadását követően kezdett el fölzárkózni, nem pedig az uniós „aranyeső” idején a 80-as évtizedben. Ez jelent meg abban, hogy 2001-ben Görögország bevezethette az eurót is.⁸ Ezel szemben Portugália a Guterres vezette szocialista kormányzat 1998-2002 közti halogató politikájának következményeit nyögi, ami értlemszerűen a pénzügyi fegyelemnél népszerűtlenebb struktuális reformok halsztásával is társult. Épp ezért az alacsonyabb

am EU Gipfel.’ *Neue Zürcher Zeitung*, 2005.márc.24./vezércikk/. Egy másik véleményvezető nemes egyszerűséggel „fölhívás eladósodásra” címen összegezte a döntés lényegét. „Lizenz zum Schuldenmachen”. *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 2005.márc.21/online kiadás/.

⁶ Igaz, az USA-ban szokás a két félév utáni, illetve az egyes ágazatokat érintő szűkülést is “recesszióknak” nevezni, amit nálunk megszokásból “válságnak” fordítanak.

⁷ World Bank/2005/: *World Development Report, 2005*. Oxford –Washington: Oxford University Press, - statisztikai melléklet, 256-264.old.

⁸ Az MNB 2004 szeptemberi konferenciáján fölszólaló Papademosz EKB alelnök, aki a 90-es években a görög jegybank kormányzója volt, kifejtette: a csatlakozás előtt informálisan bejelentették Diusenbergek elnöknek, hogy a görög statisztika a GDP közel 6 százalékat jelentő hadikiadásokat csak töredékesen tartalmazza. Allítása szerint ez az észrevétel a görög központi bank éves jelentésének online változatában – általa nem tárgyalt időtartamon át - olvasható is volt, így az Eurostat 2004 szeptemberi fölismérése inkább csak a széles közvéleményt lephette meg. Görögország egyébként az árstabilitás és az árfolyam erőssége terén – ami az euró ügyben perdöntő – még a belépés előtti fölértékelést is megengedhette magának/a drachma központi paritása tekintetében/, ami azt mutatja, hogy a piaci értékítélet és a fundamentumok az euró-csatlakozást megalapozottként fogadták el. A leleplezés sem váltott ki tökemenekülést, inflációt, vagy az ország kizárását a valutaövezetből. Papademosz előadását szövegszerűen a Stabilitási Egyezményről szóló fejezetben idézzük, elérhető jelenleg az MNB és az EKB honlapján, megj alatt a konfrenca-kötetben Szapáry György szerkesztésében a Cambridge University Press-nél.

fejlettségi szint és az euró-övezeti tagság kettőse *önmagában még nem szavatolta Portugália fölzárkózását, a fejlettebbeknél gyorsabb növekedését.*

Spanyolország, az euró-övezethez későn társuló állam esetében 1992-97 közt az erőteljes szerkezeti alkalmazkodás jeleit észleljük. A megelőző időszakban a spanyol iparosodás zárt belső piacra épített, amit fokozatosan nyitottak meg az uniós tagság keretében. A „gyógymódot” követően Spanyolország a szolid gazdaságpolitikát folytató, ezért a viszonylag magas növekedést árstabilitás mellett, vagyis fönntarthatóan fejlődő országok klubjába sorolt át. Az Aznar vezette konzervatív kormány 1996-2004 közti két időszakában végig kitartott az árstabilitás és a kiegyensúlyozott államháztartás mellett, miközben a növekedés éveit szerkezeti reformokra/és a vesztesek kárpótlására/ fordította. A merényletet követően hatalomba került szocialisták az EU szigoráról hírhedtté vált pénzügyi biztosát, Pedro Solbest bízták meg a gazdaság és a pénzügyek irányításával, vagyis a gazdasági stratégia jellege nem módosult, csak hangsúlyai. Mindezek eredményeképp Spanyolország 2004-2005-ben is az uniós nagy államok közt ama kivételnek számít, ahol nem okoz nehézséget a Stabilitási és Növekedési Egyezmény betartása, valamint a növekedési ütem megőrzése. Így tehát *az uniós átlag elérése – 2003-ban 22,020 dollárral az idézett forrás szerint – egyáltalán nem járt a növekedés automatikus lelassulásával, sőt ellenkezőleg, a „fölzárkózás”, immár a legfejlettebbekhez folytatódik.*

A számokkal való ismerkedés már az elején jogos kételyeket ébreszthet az Olvasóban a legerterjedtebb gazdasági integrációs és növekedési tételekkel kapcsolatban. *Híre – nyoma sincs a nap mint nap hallott konvergenciának:* miközben egyes országok az unión belül fölzárkóznak, mások lemaradnak, a leggazdagabbak lemaradásának/beérhetőségének semmi jele, miközben a szegény országok némelyike továbbra is lassan fejlődik. *Az országméret, úgy tűnik, nem lényeges eleme gazdasági sikernek.* Másfelől, mint a záró fejezetben kifejtjük, a gazdaságpolitika és az intézmények megfelelő elegye minden esetben nélkülözhetetlen. Épp az utóbbiak híján vezetett Németország újraegyesítése az annak idején várt veszélyekkel – a pángermanizmussal – szemben az EU teljesítményének mai is 30 százalékát adó gazdaság megroggyanásához. Ez – a német elemzők szerint – szorosan összefügg az országot az újraegyesítést követően eluralt elmeszesedéssel, a fönnálló viszonyok önértékké nyilvánításával, a minden változástól irtózó társadalmi közhangulat állandósulásával. A fejlődés és a fölzárkózás tehát nem függ össze a történelmi örökséggel, az országmérettel, mi több *még az uniós tagsággal sem. Utóbbi vagy elhozza a fölzárkózást, vagy nem.* Mint a táblázatból látható, nem uniós országok közt is megfigyelhetünk átlag fölötti növekedést.

Ugyancsak a fejezet végi 1. táblázat adataiból olvasható ki, hogy az árstabilitás önmagában soha és sehol nem tekinthető növekedésgátló tényezőnek az elmúlt negyed század során Európában.⁹ A sokat emlegetett növekedési áldozat az elmúlt másfél-két és fél évtizedben Észak Amerikában és Nyugat-Európában egyetlen esetben sem volt megfigyelhető. Az általunk vizsgált fejlett piacgazdaságokban tehát *egyértelműen nincs*

⁹ Természetesen föl lehet írni olyan modellt, főleg zárt gazdaságban, ahol nem ez lenne a helyzet, megfelelően választott föltételezések érvényessége esetén.

átváltás a magasabb növekedési teljesítmény és az alacsonyabb infláció között. Ezzel szemben a görög, az ír, a finn és a spanyol eset azt mutatja, hogy az alacsony infláció a tartós növekedés alapja, a szerkezeti reformok költsége, ha van egyáltalán növekedési áldozat, átmeneti csupán. Másfelől az sem kétséges, hogy az árstabilitás önmagában kevés az üdvösséghez, ahogy azt Németország, Franciaország és Olaszország esetében megfigyelhettük.

Ezek az irányzatok alátámasztják azt a korábbi megfigyelést, *hogy nincs közvetlen kapcsolat a fejlettségi szint és az eredményes gazdaságpolitika között/Dornbusch,2001/.* A kevésbé fejlett államokat semmiféle természeti kényszer nem szorítja inflatórikus, önkényes, vagy más módon növekedésgátló politikára. Másfelől az sem kérdéses, hogy a kiegyensúlyozott, fönntartható államháztartási pozíció¹⁰ megőrzése és az ezzel párhuzamos szerkezeti reformok esetén a kevésbé fejlett országok valóban gyorsabban növekednek, mint a fejlettek átlaga. Ez az elméletből ismert *föltételes fölzárkózás/conditional convergence/* esete, ahol az alacsonyabb fejlettség bár lehetővé teszi, de semmiképp se szavatolja a fejlettek átlagánál gyorsabb növekedést. Másfelől a *fejlett államok sincsenek törvényszerű lemaradásra ítélve,* holott a hosszú távon lassabb termelékenység-növekedés ezt sugallná. Bár belátható, hogy magas szinten nehezebb növekedni, az Egyesült Államok mély és kiterjedt tőkepiaca, intézményrendszere, innovációbarát társadalma nem predesztinálja a helyben járásra, sőt a versenyben való elmaradásra sem. Másfelől a szegény országok nem tartják zsebükben a gazdagsághoz vezető marsallbotot. Mindez segíthet a gyakorlati iránymutatásra alkalmas elméletek kiválasztásában és az érvényüket veszítettek kirotálásában.

Az átalakuló országok növekedési teljesítményéről

A gazdaság összteljesítményét hagyományosan a bruttó hazai termék alakulásával mérjük. Ez a - joggal fölvethető módszertani megszorítások¹¹ ellenére - a legelterjedtebb, egybevetésre használható összegző mutató, amiben minden olyan tevékenység beleszámít, aminek van ára.¹² Bár az átalakulás első évtizedében számos demodernizációs irányzat is kialakult, például a falura való visszaköltözés, a korábban vásárolt szolgáltatások önerőből végzése és hasonlók, az átalakuló országok *jellegetesen és lényeges vonásaikban eltérnek a fejlődőktől*Ofer, 2001, 18-128.old/. Ez első sorban

¹⁰ Ezt a fogalmat Perott-Strauch-von Hagen/1997/ vezette be a közgazdasági irodalomba,

¹¹ Közismert, hogy minden pénzbeni mutató torzít, a természetbeniek pedig nem egybevetethetők. A Világbank és az ENSZ EGB idézett kiadványaikban ezért egyfelől standardizálnak, másfelől a vásárlóerő-paritást számítják, végül a GNI és az emberi előrehaladás mutatóit/HDI, az eredetileg az UNCTAD által kidolgozott "ellen-GDP-t" is megadják. Közismert, hogy a pénzbeni mutató különösen hosszú távon érzékeny a szerkezetváltozás hatásaira. Kézenfekvő, hogy pl 100 dollár jövedelem a Szovjetunóban 1988-ban nem igazán azonos 100 dollár jövedelemmel a 2005-ös Oroszországban, még változatlan áron sem, például a kínálatbővülés és választékserélődés miatt. Mégis, mint minden megoldásnak, az egybevetethetőség kialakításának is ára van.

¹² A háztartásban végzett tevékenységeknek például nincs, holott ez még a fejlett társadalmakban is az összes gazdasági tevékenység 30 százalékára tehető. Például az otthoni betegellátás – bár humánusabb és eredményesebb – nem termel GDP-t, a kórházi túltartás annál inkább.

iparosodottságuk, városiasodottságuk és emberi tőkéjük minősége tekintetében értendő/utóbbinak meghatározója az általánossá vált közép fokú és a tömegessé vált felső fokú végzettség/.

A GDP növekedésének szempontjából a vizsgált másfél évtizedben Lengyelország, Szlovénia, Albánia és Magyarország vezet.¹³ Eközben az átalakulás – Jánossy Ferenc/1966/ gondolatvilágát követve – csak Lengyelországban egyértelmű sikertörténet/hisz ebben a fölfogásban a „válság előtti szintet” nem a 100 százaléknál érjük el, hanem csak akkor, amikorra behoztuk azt az utat, amit a trendvonalon maradvá válság nélkül amúgyis elérhettünk volna/. A leszakadók közt találjuk Szerbiát és Monenegrót, ahol a három háborút követő szétesés és kriminalizálódás következményeit ma sem küzdötték le maradéktalanul. Ezt követi az új EU tag Lettország és Litvánia, még mindig sok tekintetben a szovjet örökség tehertételével. Ez értelemszerűen cáfolja a balti csodáról kialakult média-közhelyet. Ugyanakkor korántsem meglepő a szovjet belső birodalmi örökség ismeretében, hiszen gazdaságukat csak formálisan önállóan, valójában az egységes szovjet népgazdasági tér elve szerint/azaz a nagytérgazdaságban/ alakították. Utóbbi eleve korlátozta életképességüket. A szovjet gazdasági kapcsolatokból való kiszakadás így a közép-európaiaknál nagyobb költséget, szervezetlenséget és visszaesést indokolt. Egész a 90-es évek végéig a külföldi működő tőke sem pótolta a hiányokat, kivéve az élenjáró Észtországot.

Ezel szemben *az átalakulás radikális útja sikeresnek bizonyult mind Lengyelországban, mind Kelet-Németországban*, bár hatékonyságuk lényegesen eltért. Láthatólag e két országban tartott a legrövidebb ideig a visszaesés és a termelés már 1992-től!/ növekedésnek indult, vagyis két évvel megelőzte a többi élenjárót. A radikális megközelítés, amit tévesen hívnak sokkterápiának/utóbbiról ld Murrel, 1993/ tehát igazolta, hogy gyorsabb talpraállásra vezet, miközben a puha átmenetet választó Ukrajna vagy Románia lakossága nemcsak *tovább*, de *többet* is szenvedett/fogyasztásmegvonás és állásvesztés terén/. Hosszabb távon azonban már nem lehet a kezdeti stratégia-választásra visszavezetni mindent. 1997-től Kelet-Németország fölzárkózása megállt, a folyamatos transzferek ellenére, és sokkal korábban, mint a fejlettségi szint kiegyenlítődése indokolhatta volna. Mint a következő adatsorokból is látható, valamint jelentős angol és német szakirodalom bemutatta, a tartós fejlődés föltételei azóta sem jöttek létre. Ez végső fokon a keleti és a nyugati márka közti, politikai alapon kialakított árfolyamra, és a termelékenységétől elszakított, ugyancsak politikailag diktált bért kiegyenlítésre vezethető vissza. Ezt csak súlyosbította a nyugat-német szociális modell átvétele, aminek innovációgátló és foglalkoztatáskorlátozó hatásai már a 80-as évek német irodalmában közhelyszámba mentek. *A nyugatnémet GDP 5 százalékán állandósult segélyáram ezért nem volt képes az endogén fejlődés forrásainak hiányát pótolni*. Ezzel szemben Lengyelország gazdasága – a 2002-es év részleges kivételével – maga mögött tudhatja a 80-as évek elvesztegetett évtizedét. Miközben a keletnémet termelés összeomlása az

¹³ A statisztikai táblázat értelmezéséhez szükséges felfigyelnünk arra, hogy egyes országok esetében az EGB nem 1989-től indítja az adatsort. Így válik éthetővé pl Bosznia majd háromszoros növekedési értéke, ami nyilván a háborús mélyponthoz, nem pedig a jugoszláv normalitáshoz képest értendő.

árfolyam- és bérsokk alapján előre látható volt, a lengyel esetben a *visszaesés nem tartott tovább, viszont enyhébb volt, mint a puha átmenet országaiban.*

A térség egészében 1994-től figyelhető meg a növekedés helyreállása. Az igazi választóvonalat azonban csak a hosszabb távú áttekintéssel látjuk, nevezetesen azt, hogy *fönntarthatónak* bizonyult e az ekkor megindult élénkülés, avagy nem. Az első csoportba tartozik Magyarország, Lengyelország és Szlovénia, a másodikba Románia és Csehország is. A Független Államok Közösségében az élénkülésre sokkal tovább kellett várni.¹⁴ Ezért az elmúlt évek lenyűgöző növekedési ütemei ellenére Oroszország és Ukrajna összteljesítménye még 2005-ben is elmarad a szovjet korszakétól.

A 2. táblázat azt is megmutatja, hogy a helyreállítás semmiképp sem megy magától és „szükségképp”. Horvátország, Bulgária és Ukrajna társadalmá épp ennek következményeivel szembesül. Ha egy pillanatra előrelapozunk az 5. táblázathoz, az is kitetszik, hogy *egyetlen esetet sem látunk, ahol a növekedés a stabilizáció előtt, netán nélküle visszatérhetett volna.* Ez pedig érvényteleníti a korszakban népszerű, keynesi, strukturalista és populista ihletésű „alternatív gazdaságpolitikát” követelő fölvetéseket. Az utóbbi szerint keresletteremtéssel, növekedésorientációval és a stabilizáció enyhítése révén kellett volna eljárni – láthatólag ez sehol sem sikerült. Másfelől a stabilizáció önmagában még nem gerjeszt tartós növekedést, főleg a fejlett államokénál gyorsabban. A puha megoldások, a stabilizáció és a magánosítás halogatása, az intézményi reformok jegelése, a régi munkahelyek és cégek védelme *sehol sem bizonyult kifizetődőnek*, már a vagyon és a jövedelem gyarapítása szempontjából. Ez alól legföljebb Fehéroroszország jelenthet átmeneti kivételt, ott azonban a kimutatások szavahihetősége a legtöbb elemző szerint kétséges.

A FÁK-ra áttérve a leglényegesebb az az észrevétel lehet, hogy a térség összteljesítményét Oroszország határozza meg¹⁵, mégis a kettő együttmozgása korántsem tökéletes. Az is szembeötlő, hogy a kizárólag orosz források olvasásakor adódó összbenyomás ellenében *Oroszország semmiképp sem tekinthető katasztrofális kudarcnak, vagy akár csak az átalakulás főáramától lényegesen eltérő esetnek.* Ennek megértéséhez föl kell figyelni arra a tényre, hogy az ENSZ EGB hivatkozott táblázataiban 1989 szerepel kezdő évként, amikor még szó sem volt orosz rendszerváltásról. Ezzel szemben *a Szovjetunióban a gazdasági visszaesés a rendszerváltozást megelőzően indult el, nem annak következtében, sőt 1992 maga is még a szétesés évének tekinthető.*¹⁶ Így az ebben az időszakban

¹⁴ Ez jórészt azzal függ össze, hogy az új független államokban az 1992-94-es időszak az államok kiépítésével és a válságkezeléssel telt, rendszerátalakításba legkorábban 1995-ben fogtak csak. Bővebben erről az orosz fejezetben.

¹⁵ Oroszország egymaga a FÁK gazdasági teljesítményének kétharmadát adja.

¹⁶ Emlékezzünk arra, hogy 1992-ben sem Ukrajnában, sem a másik meghatározó gazdaságban, Kazahsztánban nem indult el a reform. Oroszország számára saját határai meghúzásával azonos kihívást jelentett a közös rubelövezet működtetése, ahol nem csak a központi bank bocsátot ki rubelt, hanem az ukrán, kazah stb bankok is. A Jelcin kormányzattal már-már háborús állapotban lévő Legfelső Tanács rendre keresztülhúzta a Gajdar-Csernomirgin kormányok stabilizációs terveit, hisz a Centrobank a törvényhozás alá – és nem a kormány alá volt rendelve. Így a korszak élénk vitáinak legföljebb

megfigyelhető 21,2 százalékos visszaesés nem tulajdonítható a rendszer megváltoztatásának, bármit is gondoljunk a korabeli politika eredményeiről és hibáiról. Végeredményben épp ez, a korabeli statisztikai tény a legerősebb bizonyítéka annak, hogy *viszaesésre, méghozzá jelentősre, a rendszerváltozást nem eredményező lépések mellett is számítani kellett.* A régi rendszer fölbomlásakor egyáltalán nem volt egyensúlyban. A visszaesés még akkor kezdődött el, amikor a szovjet „tervgazdaság” alapján érintetlen volt. Ekkor pedig a posztsovjet térségben megfigyelt évtizedes visszaesés *egésze* semmiképp se tekinthető „transzformációs” jellegűnek.

Ha ezt a tényt nem tévesztjük szem elől, az orosz és az ukrán visszaesés *sem tartósabbnak, sem mélyebbnek nem bizonyult,* mint a közép-európai országok átlaga. Másfelől viszont, épp azért, mert két termelészűkülés rakódott egymásra, a Putyin illetve a Kucsma/Janukvics korszakban megfigyelhető gyors növekedést is megfelelő összefüggésbe érdemes helyezni. Oroszország 2003-ban még mindig csak a szovjet termelési szint 77 százalékán, Ukrajna annak 52,6 százalékán állt a 2.sz táblázat adatai szerint. Ezek – a közvélekedés ellenében – korántsem azonos teljesítmények. Az ukrán reformellenesség ismeretében nem kétséges, hogy az orosz reformpolitika valós alternatívájának az ukrán tekinthető, és annál hosszabb távon lényegesen jobb eredményeket ért el. Vagyis miközben a z újabb statisztikák alapján e két ország Európa növekedési gócainak tűnhet, a valóságban figyelembe kell venni az aktivitás szintjét is, nemcsak a dinamikáját.¹⁷ Az EGB adatsorának hitelt adva például- viszonylagos értelemben - az orosz termelés szintje 2005-ben még alig haladja meg a közép-európai országok visszaesésének mélypontját jelentő 1993-as szintet.

Érdemes arra is kitérni, amit részletes elemzések is igazolnak/Réthy, 2003, Mau – Starodubrovskaja,2001/ hogy 1991-94 közt végletesen elvált Oroszországban a gazdaság valós fejlődése a róla szóló közbeszédtől/diskurzustól. Míg a diskurzus – és az azt elemző tranzitológiai irodalom – az egymással versengő reformtervezetekkel volt elfoglalva, ahol a monetaristák és strukturalisták, centristák és baloldaliak vitája állt az előtérben, a *valós gazdaságpolitika a rövid távú válságkezelés és a rögtönzések jegyében alakult.* Az elemzők akkor is, most is, hajlamosak/voltak/ egyhamar túltenni magukat azon a tényen, hogy Oroszországnak 1992-ben lényegében nem volt saját közigazgatása, államhatárai bizonytalanok voltak és határőrsége nem az államhatáron állomásozott. A Független Államok Közösségében a rubelt lényegében korlátozás nélkül használták, a nemfizetéseknek nem volt következménye egész 1994-ig. Amint a korabeli beszámoló/Aslund – Layard, szerk, 1995/ is tanúsítják, miközben az elnöki

elméletörténeti jelentőségre volt. Igazolását ld a Dabrowski,szerk./ 1993/ és a Gajdar, szerk./1998/ kötetekben.

¹⁷ Az idézett számokat a szakirodalomban élénken vitatják, a legélesebben Aslund/2002,3.fejezet/. A svéd szerző részletes – többek által bírált – módszertan alapján próbálja számszerűsíteni, mennyi is volt a fogyasztók számára haszontalan termelés a régi rendszerben, aminek elvesztése nem áldozat. Miközben legtöbb érve megfontolandó, úgy látom, lehetetlen a teljes hivatalos kimutatás-rendszer tagadásával nemzetközileg egybevethető elemzéseket készíteni, mert az meghaladja egy szerző vagy egy intézetleális lehetőségeit.Raadásul a különféle technikai segítségnyújtási programok hatására több FÁK országban ma már nem rosszabb a hivatalos statisztikai kimutatás, mint bárhol a világon/pl beépítik a második gazdaságot is/.

fölhatalmazás alapján az egyik csapat szorgalmasan gyártotta a reformtervezeteket, az ettől független, de ugyancsak az elnök által fölhatalmazott „gyakorlati emberek” csapata egész más elvek és szempontok alapján kezelte a válságot, és a kettő egyeztetésére még kísérlet sem igen történt. Az orosz közigazgatást egyébként is az egybehangolatlanág erősödése jellemezte, ami részint az adóbehajtás hiányából, részint a szovjet hagyományokból, részint az általános fejtelenségből következett. Több korabeli elemző például az első csecsen háború kitörését 1994-ben már a központi parancsnoki fölépítmény szétesése jeleként értelmezte, aholis a helyi parancsnokok jórészt saját belátásuk szerint járhattak el, a tágabb összefüggésekre fittyet hányva.

Csak a Legfelső Szovjet 1993 októberi fegyveres bevételét és az ezt követő, alkotmányt is jóváhagyó - az elnöki berendezkedést megszilárdító -1993 decemberi választást követően alakult ki az *a fix pont*, az elnöki adminisztráció, ami köré bármiféle hatalom és az ezzel járó gazdasági stabilizáció megszerveződhetett. Épp ezért a számokban is 1994-ben jelennek meg a stabilizáció kezdeti jelei, nem utolsó sorban a rubelzóna fölszámolása és ennek révén a Centrobank pénzkibocsátási monopóliumának helyreállítása révén. Ekkortól kezdve a pénzügyi és a költségvetési politika egybehangoltan tevékenykedik, és fokozatosan a központi kormány is képessé vált némi adószedésre. Ezért 1994, nem pedig 1989 az orosz átalakulás érdemi kezdőpontja.

Így vizsgálva az 1998-ig terjedő öt évben elszenvedett 17 százalékpontos termelés visszaesés összhangban áll a Közép-Európában tapasztalt mértékkel. *Sem hossza, sem mértéke nem tekinthető kivételesnek.* Az orosz valuta 1998 augusztusi leértékelését követően, ami az ázsiai válság átgyűrűzésének következménye volt, *az orosz gazdaság egyre inkább tankönyvszerűen viselkedik.* A leértékelés hatására megnőtt a kivitel, bővült az importkiváltó tevékenység, mindezek alapján megindult a növekedés, amit 2000-2005 között a rendkívül magas olajárakból származó egyszeri bevétel/windfall/ is erősített. A szakirodalomban folyamatos vita tárgya az, hogy ez a növekedés mennyiben a szerkezeti változás, és mennyiben az egyedi körülmények/intézkedések szülötte/ Hanson,2003, Csaba,2002b, Jaszin,2003/. Minden esetre ezek a fölismerések alátámasztják azt a korábbi meglátást/Rostowski,1997/, hogy nem lehet az orosz visszaesést az 1929-33-as nagy válsághoz hasonlítani, mivel mind *őszetevői,okai, lefoilyása és mechanizmusa más volt.*

Hasonlóképp nem vezet sehova, ha a korszak kommentátorai által kialakított „rendszerváltozás válsága” tézist ismételtjük, hiszen láthatólag az 1989-98 közti visszaesés *nagyobbik része a birodalom szétesését és a „tervgazdaság” mechanizmusainak erőzóját jelenítette meg.* Az utóbbiak túlnyomórészt a reformok megindulása előtt indultak be. A korabeli elemzők számára az sem volt kérdéses, hogy a szocialista korszak utolsó éveinek termelése jórészt tőkefölélő jellegű volt, vagyis abbahagyása közvetlenül jólétnövelőnek bizonyult, mint mondjuk a bolgár számítógépek esetében/Winiecki,1991, Hare – Hughes, 1992/. Így tehát a visszaesés hasznosságának és elkerülhetetlenségének tétele semiképp se tekintendő az utólagos öngazolás esetének. Ekkor pedig Anders Aslund érvelésének jelentős része megállja a helyét, nevezetesen az,

hogy a visszaesés jórészt statisztikai jellegű csupán/bár hogy mekkora részben, az ma is vita tárgya még/. Végeredményben az átalakulást követően Oroszország a *kis nyitott nemzetgazdaság mintapéldájának* tekinthető, nem pedig a szlavofil és szovjetológiai irányzatok által tételezett különleges szerkezetnek.

Az orosz fejleményeket összegezve nem kétséges, hogy az 1989-93 közti éveket a birodalom fölbomlása és az egypártrendszer összeomlása összefüggésében, nem pedig rendszerváltozásként értelmezhetjük. A gazdasági szétesés a szovjet korszakban megkezdődött, méghozzá az egymást követő Rizskov, Pavlov, Gajdar és Csernomirgin I. és II. kormányok erőfeszítése és válságkezelése ellenére is. A nemzetállam újraalkotása és a jugoszláv típusú, pusztító szétesés megakadályozása volt a mindent megelőző feladat, amit sikeresen meg is oldottak. 1994-98 között figyelhetjük meg a rendszerváltással összefüggő – Kornai Jánosná/1993/I transzformációs – visszaesést, amit a Közép-Európában kialakult fogalmi és elemzési keretben lehet és kell értelmezni.

Az orosz átalakulásnak így két sajátossága marad. Egyfelől a szövetségi rendszer és az ebből akadó, előbb informális, majd valós, nyílt *fiskális föderalizmus*. Másodjára az 1996-os elnökválasztás és az ezt megelőző *nagyprivatizáció/ zálogovaja privatizacija, loans for shares program/ a politika elsődlegességének lenini elvei szerint* valósult meg. Mivel az 1993-ik évi alkotmány Oroszországot elnöki köztársasággá alakította, miközben Borisz Jelcin addig sose nyert szabad választáson, az első nekifutás tétje valóban rendkívül nagy volt.¹⁸ Ezt követte a magántulajdon megszilárdítása és a stabilizáció 1999-ig, a hatalom békés átadásával. Végül a 2000 óta eltelt időszak egyetlen szakasznak mondható, ahol a *hatalom konszolidációja* figyelhető meg, az államhatalom megerősödésével, a reformok lelassulásával és a központi hatalom jövedelembehajtó képességének erősödésével/az 1996.évi 8-ról 17 százalékra az Economist Intelligence Unit és az EBRD orosz fejezetben hivatkozott kimutatásai szerint/. Ezt a folyamatot nagyban elősegítette a magas olajárak tartósulása, ami független a mindenkori orosz kormány szándékaitól és erőfeszítéseitől is. Megerősítette Putyin elnök helyzetét a 2001.szeptember 11-i terrortámadást követő staratégiai szövetség, ami a 2003/2004.évi orosz és amerikai választási kampányban csak tovább erősödött. Mindez elhárította azt a nemzetközi nyomást, amit egyébként a hatalomközpontosító irányzat kiváltott volna. A 11. táblázat ugyanakkor azt mutatja, hogy a külföldi működő tőke beáramlása alig haladja meg az 1995.évi szintet, vagyis az általános vállalkozói környezet aligha javult jelentősen.¹⁹

Ismételjük: a FÁK egészének teljesítménye semmiképp sem azonosítható legnagyobb tagja, Oroszország teljesítményével. A 2. táblázatra tekintve jól láthatók az igazi *kudarctörténetek*. Ezek közé tartozik a Sevardnandze egykori KGB főnök és

¹⁸ Annál is inkább, mert a privatizáció népszerűtlenségétől nem függetlenül Jelcin népszerűsége 1996 elején a közvéleménykutatásokban 5-8 százalék között ingadozott.

¹⁹ A 2004.évi 7 Mrd dollár egyetlen ügyletnek, a BP-TNK beruházásnak tudható be. A cég ellen e kézirat írásakor az adóhatóság 1 Mrd dolláros, a Jukoszra emlékeztető léptékű adóbehajtást kezdeményezett a *CNN International* 2004.ápr.24-i értesülése szerint.

külgyminiszter vezette Grúzia – nem meglepő a 2004 decemberi fordulat ténye sem. Az országot a szétesés és a fegyverse harcok jellemzik, az orosz fegyverek által fönntartott Abházia, a Pankiszi szorosban működő terroristabázis, a kvázi-független Dél-Oszétia és persze a két csecsen háború átgyűrűző hatása is.²⁰ A gazdasági teljesítmény az EGB kimutatása szerint a történelmi csúcs egyharmadán áll, azaz a háborúk sújtotta jugoszláv utódállamokénál is alacsonyabban.

A másik, jórészt hasonló okokból kisiklott állam a Moldovai Köztársaság, Európa legszegényebb állama. Az orosz katonai beavatkozással létrehozott és fönntartott, nemzetközileg el nem ismert Dnyeszter- menti Köztársaság léte, a korrupst állam és a szakszerűtlen reformpolitika súlyosbította az ország kieső helyzetéből, csekély geostratégiai súlyából adódó nehézségeket, a befektetések hiányát és a hazai megtakarítás alacsony szintjét. A kommunisták 2001.és 2005.évi választási sikere bizonyára az elégedetlenség megnyilvánulása, viszont a kibontakozást aligha segíti elő.

A FÁK harmadik leggyengébben teljesítő tagja *Tádzsikisztán*. A több éven át tartó polgárháború csak Moszkva és Teherán külön egyezségével volt lezárható, amivel korlátozták az iszlamista felkelők támogatását. Az ország határát azonban továbbra is orosz csapatok biztosítják. Az Afganisztánban – Kabulon kívül – tovább folyó összecsapások időnként átterjednek és veszélyt jelentenek. Ez az ország – a többi közép-ázsiai államhoz hasonlóan – lényegében a szovjetek létrehozta mesterséges képződmény, a tádzsikok jelentős része a környező országokban él, köztük Afganisztánban. Az európai modellt követő, középosztályra építő nemzetté válás meg sem indult. A piac a szegény országokra jellemző kialakulatlan formában működik. A gyenge összteljesítmény egyáltalán nem meglepő. A távoli, elszigetelt állam amúgy sem természetes célpontja a befektetőknak.

Végül a közel Franciaországnyi *Ukrajnáról* kell szólnunk. Már az ukrán függetlenség kezdeti éveiben látható volt/van Selm, 1997/ hogy az ország léte ellentmondásos. Egyfelől a tényezőellátottság, mind a természeti erőforrások, mind az emberi tőke oldaláról mondhatni sikerre ítélték volna Ukrajnát. Másfelől a *szakszerűtlen gazdaságpolitika, a gyenge és korrupst államgépezet, s az ezek hatását súlyosbító téitlenkedés* együttesen a fejlődés tartós akadályává váltak. A stabilizáció más országoknál tovább tartott, a magánosítás lassú és korrupst, klánérdekeket követő volt, és az intézményépítésben – az EBRD éves szemléje szerint – Oroszország mögött is lemaradtak, a szomszédos Lengyelországról már nem is szólva. Az 1999 óta tartó gyors növekedés ellenére a mai Ukrajna jövedelmi szintje a szovjet korszak felét alig haladja meg, ami háború utáni állapotokat idéz. Az alacsony termelés és az oligarchikus hatalmi szerkezet az elmaradottság csapdáját idézi. Tegyük hozzá, a 2005 januári narancsszín forradalom kétségkívül javított az ország helyzetén, de másfél elvesztegetett évtizedet nem

²⁰ Oroszországnak a “közel-külfölddel” kapcsolatos, Nyugaton kevésbé ismert tevékenységét dokumentálja Bugajski/2004/ egyoldalúságoktól sem mentes kötetének 2., 4. és 9.fejezete. Tanulságos, ahogy e műben épp a legkézenfekvőbb terület, a Kaukázus nem szerepel az elemzésben. Sajat értelmezésünket egy nemrég megjelent írás tartalmazza bővebben/Csaba,2004/.

lehet napok, hetek alatt behozni. A korrupció és a gyenge állam okozta visszasságok sem küzdhetők le rendeleti úton, vagy épp nyugati minták átvételével.

Szót kell ejtenünk a FÁK néhány *fura sikertörténetéről* is. Ezek közül az első Üzbegisztán, amit Törkménia követ. Üzbegisztán az ENSZ kimutatásai szerint valószínűleg elhagyta a szovjet korszak szintjét, azaz teljesítménye e szempontból jobb a baltiaknál. Végül említést érdemel Európa páriája, a Lukasenka diktátor vezette Fehéroroszország. Az ország gazdasági mutatói – talán meglepetésre – nem is olyan rosszak,²¹ mint az ország híre. Az a hagyományos magyarázat, mely szerint az orosz fél fizetetlen energiaszámlák elnézésével működteti az országot, nincs összhangban az EGB adataival, különösen a 2000 utáni időszakban nem.

Ahhoz, hogy e furcsaságokat megérthessük, a *sajátos körülmények* szerepét kell mérlegelnünk. Egyfelől: amíg működik a klán-alapú, járadékból finanszírozott despotikus rendszer, addig a bürokratikus koordináció is működik, ebből a szempontból Közép-Ázsia működése nem meglepőbb, mint a szovjet blokk egészéé volt a 70-es és a 80-as évtizedben. A két közép-ázsiai esetet néhány további sajátos tényező is magyarázhatja. 1. *A nyersanyaggazdagság* a Közép-Kelet tanúsága szerint lehetőséget ad a tekintélyelvű rendszerek tartós működésére nem is igényel, nem is enged bonyolultabb irányítási technikákat, sem a gazdaságban, sem a társadalomban. 2. *A hagyományos társadalom*, ami a nagycsaládra, a klánra és az idősek tiszteletére épül, ameddig létezik, működteti a formális intézményeiben csökevényes társadalmakat is. 3. *A felülről történő nemzetépítés*, ami a gyarmati rendből kilépett országoknál jellemző, nagyban folyik. Ez – más térségekhez hasonlóan – a vezérkultuszhoz is társul, aki a nemzet megtestesítője. Az egykori kirgiz és a mai kazah elnök gyermekeinek dinasztikus házassága szép példája ennek. Hasonlót láthatunk az üzbég és a törkmén vezetőnél. 4. Mindkét sikerország *speciális viszonyt* ápol a volt gyarmattartóval, aminek alapja a biztonságpolitikai egyezség. Az orosz hatalmi szempont ellenében az időnkénti nemfizetés elfogadott. Az USA 2001. szeptember 11 utáni megjelenésével ugyanezen vezetők a „terrorizmus eleni harc végváráivá” léptek elő, bár mint Grúzia és Kirgízia mutatta, ez nem véd meg a bukástól. 5. Végül nem érdemes elfeledkezni arról a sokoldalúan dokumentált tényről sem/Drábek, 1986, Rosefielde, 2003/, hogy minél központosítottabb a hatalom, *annál magától értetődőbb a statisztikai kimutatások manipulálása*. Az új, demokratikus kirgiz, ukrán és grúz kormány bizonyára sok időt tölt majd a kimutatások ráncba szedésével, ahogy azt a keletnémet, a bolgár, a román és az albán esetben is láthattuk.

Összegzés helyett

A makroökonómiai teljesítmény áttekintése határozott *csoportokat képez* az átalakuló országok kategóriájában belül. Csak a közép-európaiakról állítható, hogy a rendszerváltás

²¹ Amennyiben az ENSZ statisztika szerint a fehérorosz adatok teljes körben meghaladják a FÁK átlagát, így a maguk nemében sikeresnek mondhatók.

egyértelmű siker. Ez bizony meglepő, különösen a balti országok hátrányára, akik a délkelet-európaiakkal és Oroszországgal együtt a jó középkategóriába sorolnak.

Nehéz lenne szemet hunyni afölött, hogy az egyes államszövetségek széteséséhez vezető *történelmi és politikai folyamatok uralják a gazdaságiakat*, sok esetben az elemi ésszerűség rovására, de mindenképp a jóléti megfontolásokat háttérbe szorítva.²² Ha az államgépezet szétesik, nagyjából mindegy, hogy okos emberek mit tanácsolnak a hatalmon lévőknek. A polgárháború, a fegyveres és a területi viszály államdóulása, vagy egyszerűen a birodalmi apparátus szétesése nem hagyott teret semmiféle „rendszertervezésnek”, óvatosabban reformpolitikának. Kirgízia 2005 márciusában megdöntött elnöke, Aszkar Akajev például többször is magáévá tett piacpártinak tűnő elképzeléseket, a siker legkisebb esélye nélkül. Az állam- és a nemzetépítés eltérő jellege, minősége és eredményessége láthatólag a gazdasági teljesítményt meghatározó egyik fő tényező, méghozzá mindhárom országcsoportban.

Fontos lehet a *gyarmati hagyaték minősége*. Minél hosszabb időt töltött egy ország a szovjet birodalomban, minél erőteljesebben meggyökeresedtek annak intézményei, viselkedési normái és szokásai, annál magasabb kellett hogy legyen az átmenet költsége/Winiecki,1991/. És valóban, ezt a korai fölismerést igazolja a balti csoda hiánya, vagy a keletnémet visszaesés páratlan mélysége.

Lényeges elem lehet a *természeti erőforrásokkal való ellátottság* is, bár ennek szerepét a hagyományos kereskedelmi elméletek nyilvánvalóan eltúlozták. Az olyan már bonyolult társadalmi szerkezetű, városiasodott, ipari országban, mint Ukrajnában a nyersanyagbázis megléte érthetően nem sok segítséget jelenthetett. Ezzel szemben a hagyományos társadalmakban, Közép-Ázsiában az elmúlt másfél évtizedben a nyersanyaggazdagság lehetővé tette a legrosszabb – az éhínségek – elkerülését, még akkor is, ha ezáltal a holland betegség veszélye kézenfekvően megnőtt.

Nem látható tehát az átalakulásban semmiféle közös fejlődési út, különösen pedig a tranzitológiai irodalomban oly hevesen vitatott kezdeti gazdaságpolitika döntések mentén nem. Az örökség nyilván nem volt mellékes, mint ahogy a végeredményt befolyásolták a tudatos értékválasztások is. E két tényező kölcsönviszonya azonban sokkal bonyolultabban alakult, mint ahogy azt a kezdeti fölvetések érzékelték. Ezt az összefüggésben az irodalomban széleskörű empirikus módszertannal kifejtették/de Melo és szerzőtársai,2002/, így ehelyütt csak néhány kiegészítő megjegyzésre szorítkozunk. Mindenek előtt jól látható, hogy az „optimális gazdaságpolitikai elegy” és az „átmenet optimális pályája”, az elméleti irodalom két kedvelt kategóriája gyakorlati elemzési szempontból teljesen hasznavethetetlennek bizonyult,²³ már amennyiben nem csak elvont,

²² A szétesés meghaladhatóságát üdítően mutatja be a Collier és szerzőtársai/2003/ jegyezte kötet, a kiutat sok elemében meggyőzően fölvezolvá.

²³ Az optimalitás közismerten olyan célfüggvényt jelent, ami *kívülről adott*, vagy a vagyongyarapítási ösztön, vagy közösségi választás, vagy az elemző minden országra és időszakra érvényes értékítélete mentén/például az amerikai politológia modernizációs felfogása az 50-es és a 60-as években/. Mint a főntebb idézett empirikus elemzés kimutatja, Mongólia és Kirgízia valójában a tőlük elvárható

önkényes modellföltételezésekre, hanem valós társadalmakra/eseményekre próbáljuk alkalmazni. Így pedig a fejlődélmélet és a növekedélmélet szokásos keretén és mértékein kívül *nincs olyan sajátyszerű mérce, amivel a posztkommunista átalakulás sikerét vagy sikertelenségét mérni tudnánk.* Ekkor pedig az optimalitás – a közgazdasági elmélet főáramától eltérően – e területen kiüresedett fogalom.

Az előadottakból az is jól látható, hogy *Oroszország és a FÁK nem része a fölemelkedő Európának*, legalábbis abban az értelemben, ahogy a bevezetőben meghatároztuk ezt a fogalmat. Ez akár politikai szempontból is lényeges fölismerés lehet az atlanti közösség számára. A lényeg a jövőre nézve az, hogy a „gonosz birodalmának” leomlása egyáltalán nem számolta föl aoktat a nehézségeket, amit főnnálltával létrehozott. Épp ezért a jövőben a helyi konfliktusok előre nem látható mértékű és körű szaporodása a legvalószínűbb. Ebben az összefüggésben az unió jószomszédsági politikája – annak 2004 júniusi változatában – inkább csak jó kívánságok gyűjteményének, semmint stratégiának tekinthető.

Közép Ázsiában jól láthatóan jellegzetes *posztkoloniális társadalmak* és az ezeket jellemző gazdasági intézmények jöttek létre. Ezekre a „harmadik világból” ismert jelenségek, így a nemzetiségi összecsapások, a politikai ellenzék elnyomása, a környezetrombolás, a pazarló gazdaságpolitika, az állam kisajátítása és az iszlám fundamentalizmus, mint egyetlen forradalmi erő jelenléte jellemző. Fontos, hogy ne ismétlődjék meg a 70-es és 80-as évek tévedése, amikor a despotikus rendszerek látszólagos stabilitását valós életképességükkel azonosította számos elemző, különösen a Gorbimánia/reformszocializmus hívei. Objektív elemzők/Sachdeva,2003, 250-253.old/ évek óta főlhívták a figyelmet a közép-ázsiai rezsimek törekenységére.²⁴ Működőképességüket ezek is a térség katonai fölértékelődésére, nem pedig a gazdaság megerősödésére vezetik vissza. Évek óta jól látható volt –ami a grúz fordulat után közhellyé vált – hogy *a Kaukázusban még nagyobb feszültségek forranak.* E térség történelme és társadalma, a külső erők rendszeres de részleges szerepvállalása a Balkánról ismert jelenségek újratermelődését idézték elő a függetlenség első másfél évtizede alatt. Az euroatlanti jelenlét és távlat túl távoli és túl erőtlen lehet a feszültségek tartós oldásához. Az ukrán, a moldáv és a fehérorosz fejlődés sem utalható egyszerűen Moszkva érdekkörébe.

Bizonyos szempontból felismeréseink Lev Tolsztoj Anna Kareninájának bevezető sorait idézik, ami szerint minden boldog házasság ugyanolyan, de minden boldogtalan másképpen az. Ez az átalakuló országokra jól láthatóan igaz. A következőkben ezért a jövedelem fölhasználási oldalát és az életviszonyok átalakulását vizsgáljuk a Polányi

átlagértéknél erőteljesebb reformpolitikát folytatott, miközben a konkrét teljesítményük statisztikai értelemben gyenge maradt.

²⁴ Ennek legutóbbi jele volt az üzbég fővárosban, Taskentben végbement zavargás, többszáz halottal/*CNN International*,2005.május 14/. A halottak száma néhány nap múltán már ezer fölött volt, a kilengés politikai/rendszerváltó jellege pedig kérdésen felül állt/*Népszava*,2005.máj.19/.

Károly/1944/1997/ nyomán immár szertartásosan „nagy átalakulásnak” nevezett folyamatban, a piacgazdaság kiépülése idején.

A nemzeti termék fölhasználása

A fejezet végi 3.a és b, valamint a 4.a és b táblázathoz eljutva képet nyerhetünk a megtermelt jövedelem fölhasználásáról. Ez két szempontból is érdekes. Egyfelől a fogyasztás a gazdasági tevékenység *végcélja*. Különösen demokratikus társadalmakban a választók a kormányzatot jórészt gazdasági teljesítménye alapján ítélik meg. Másfelől viszont a mai és a holnapi fogyasztás közt *átváltási összefüggés* van, így a megtakarítás és a beruházás alakulása a jövőbe tekintő elemzésnél pótolhatatlan. Ekkor pedig a mindenkori döntéshozó rendre valós választási helyzettel szembesül a ma és a holnap szempontjainak ütközésekor.

A táblázatok hosszú idősorai alkalmat adnak bizonyos általánosításokra. Ebből a szempontból Lengyelország, Szlovénia és Horvátország vezet/míg Észtország számai 1991-től, vagyis a visszaesés mélypontjától futnak. Lengyelország és Szlovénia növekedési teljesítményét tehát részben a beruházás alapozta meg. Mindenesetre látható, hogy a növekedés és a beruházás az élenjáróknál tankönyvi módon összefügg.

A leggyengébb teljesítményt a beruházási téren Kirgízia, Lettország és Kazahsztán mutatta. Kirgíziában ez a gyenge teljesítmény magyarázata, a kazah esetben a jövedelem szűk réteg kezében összpontosul és a tőkemenekítés is magyarázhatja az eredményt. A lett esetben a külgazdasági reorientáció és a politikai bizonytalanság költsége volt magas. A 90-es évek közepének bankválsága aláásta a hazai pénzügyi rendszerbe vetett hitet.²⁵ Minez arra is utal, milyen veszélyes is a három balti állam egy kalap alá vétele/ami az uniós fölvételnél is történt/ pusztán azon az alapon, hogy kis méretű szomszédos országok.

Érdemes föl hívni a figyelmet, hogy *számos országban a fogyasztás még másfél évtized múltán sem érte el a válság előtti szintet*, más esetekben a kortársak által elégtelennek tartott szocialista szint visszaszerzése is egy évtizedbe tellett. A fő kivétel e szomorú összkép alól Lengyelország, ahol már 1993-ra/!/ elérték a válság előtti – igaz, nem túl magas – fogyasztási színvonalat. Kelet-Németországban is gyorsan bővült a fogyasztás, többnyire azonban a gazdasági teljesítménytől teljesen függetlenül, a nyugatnémet átutalások és a mesterségesen alacsonyan tartott díjak/pl lakhatás/ miatt. Ráadásul a keleti tartományokban általános a két nyugdíjas háztartás, részben a korai nyugdíjazások elterjedtsége okán, ami a nyugati országokban elég ritka.

Érdekes megfigyelni, hogy a fogyasztás korábbi szintjének elérése jórészt független a rendszerváltozás elején kialakított politikától. Ez nem kevesebbet jelent, mint hogy a

²⁵ Itt is vélhetőleg az *állam kudarcra* vezetett a piac kudarcához, hiszen a politikai elit megosztottsága és a nemzetiségi szembenállás/amit a lettek hivatalosan még ma sem ismernek el/ tartóssá tette a bizalmatlanságot.

fokozatosság vagy sokterápia vitája célt tévesztett. Bulgáriában 1997-ben, Lettországbán 1995-ben, Szlovákiában 1994-ben, Oroszországban 1999-ben, míg Kirgíziában 1997-ben volt a legrosszabb év e szempontból. Ez arra is rávilágít, hogy a gazdasági tevékenység végeredménye egy sor tényező *összhatásában* alakul ki. A kormányzati politika ezek közül *csak az egyik*, a gazdasági rendszerrel kapcsolatos intézkedések pedig csak hosszabb távon és *közvetve* hathatnak, így ezek jelentőségét a korabeli vitákban eltúlozták. Az azonban nem kétséges, hogy a *reformokat halogató országok mélyebb visszaesést éltek meg és az tovább is tartott.* Mindez arra utal, hogy a szabvány gazdaságpolitika szakszerűsége korántsem közömbös.

Végül érdemes kiemelni, hogy az aktivitási és a fogyasztási szint együttmozgása nem tökéletes. Ez egyebek mellett a *késleltetés* jelentőségére utal, hisz a fogyasztás és megtakarítás, megtakarítás és beruházás, beruházás és fogyasztás közt áttételek és késleltetések vannak, az eredmény nem kockázatmentes. A *közösségi választások* sokat számítanak. Például Moldova gyenge kormányai aligha voltak képesek az újraelosztási nyomásnak ellenállni. Másfelől az olyan erős kormányzat, mint a cseh, vagy a magyar a kilencvenes években eredményesen vissza tudta verni az azonnali többletfogyasztásra irányuló igényeket.²⁶

A *beruházásokra* áttérve érdemes kiemelni, hogy a közgazdaságtan viszonylag keveset tud a befektetés és a növekedés kölcsönkapcsolatáról, a növekedést létrehozó mechanizmusról, miközben a kettőkapcsolata kézenfekvő/ld Blomström és társai,1994, Solow, szerk, 2001, Erdős T., 2003/. Ami biztosan tudható, az az, hogy a két változó összefügg egymással, hogy ez a kapcsolat jórészt a *pénzügyi közvetítő rendszer* révén jön létre, és hogy hosszú távon a növekedés az innováció, a *műszaki haladás függvénye*, nem a befektetéseké. A műszaki haladást a neoklasszikus modellek külső adottságnak tekintik, az endogén növekedésemélet beépíti, ámde kevésbé képes számszerűsíteni a hatást. A szűkös források elosztásának jelentőségére egyebek mellett épp a szocialista rendszer kudarca hívta föl a figyelmet, ahol évi 5-8 százalékponttal!/ is többet kellett befektetni ugyanakkora – egy dollárnyi – jövedelem létrehozásához, mint az OECD országok átlagában, az 1950-85 közti időszakban/Heitger,1992/. Mivel a növekedés, az intézmények és a beruházások viszonya a gazdaságelmélet kulcskérdése, ezekre az átfogó kérdésekre e könyv zárófejezetében még visszatérünk.

Amit jelenleg jobban tudunk, mint a megelőző két monográfiánkban az két tényező. Egyfelől a statisztikai adatok alapján sem kérdéses, hogy a beruházások *mértéke* nem közömbös a tartós növekedés számára. Kellő színvonalú megtakarítások és beruházások híján a növekedés sem fönnttartható, legalábbis kellően magas üteme elmarad/ezt Magyarországra évekkal ezelőtt igazolta Darvas –Simon,1999/. Másfelől az is igaz, hogy a sok befektetés önmagában még nem a siker záloga, amint az az 1997-99.évi ázsiai és latin-amerikai pénzügyi válságból is kitűnt. Ez pedig ismételt aláhúzza azt a

²⁶ Míg egyesek épp ebből vezetik le a 2000-2005 közti fölpuhulást, mások számára rejtvény marad az, hogy a kisebb nyomás idején miként válik a politika saját sikereinek áldozatává, s miként ad helyt a szakszerűség a populizmusnak, többnyire egyetlen nagy sztrájk vagy más társadalmi megrázkódtatás híján is.

közgazdasági elméletből ismert tételt, hogy a növekedés fenntarthatósága közvetlenül függ a *forráselosztás/allokáció rendszerétől, intézményeitől, azok megfelelő működésétől.*²⁷ Ebből a szempontból is érdemes megnézni a 3.a. és főleg a 3.b táblázat adatait. Fől kell hívni a figyelmet arra, hogy a *tőkepiac a térségben sehol sem vált a forráselosztás alapvető intézményévé*, annak ellenére sem, hogy több országban a tömeges privatizálás révén erre kísérletet tettek, más esetekben pedig a külön fejezetben tárgyalt transznacionalizálódás szinte kikényszeríteni látszik ezt.²⁸ Mivel ez a tendencia a vizsgált időszakban nem jutott érvényre, és térnyerése ma még nyitott, az bizonyosan állítható, hogy a forráselosztás *hatékonysága* a fölemelkedő Európában *megoldatlan* maradt. Ez a külső tőkepiaci finanszírozás térnyerése és a működő tőke erősödő jelenléte ellenére is így van.

E fölismerések meg is jelennek a 3.b. táblázatban, ahol a sajátos induló szint ellenére kétségkívül Horvátország vezeti a sort. A jelentős befektetés alacsony növekedéssel társult, ami a pénzügyi rendszer 2002-2004-ig egyértelmű állami ellenőrzése mellett nem is olyan meglepő. Ezzel szemben a második Lengyelország a magas beruházás-magas növekedés példája. A harmadik a sorban a gyorsan növekvő Szlovénia. Érdekes megfigyelni, hogy a makroökonómiai várakozásokkal egybecsengően hosszabb távon a *magasabb beruházás magasabb fogyasztással is jár.*

A lemaradókat Örményország vezeti, ahol az állam kudarca és a jórészt ma sem megnyugtatóan rendezett területi vita Azerbajdzsánnal/Hegyi Karabah különállása és el nem ismertsége mellett/, az orosz csapatok tartós jelenlétével és az ebből fakadó beruházási bizonytalansággal társult. Kevésbé meglepő, hogy a második leggyengébb helyen Ukrainát találjuk, hisz ott Juscsenko elnökké választásáig az üzleti klíma meglehetősen kedvezőtlen volt. Ezen a helyzeten a nagyvonalú befektetési adókedvezmények sen segítettek, aminek révén a készpénzhiánnyal küzdő Kucsma adminisztráció a Nyugattal érintkező független államot megteremthetőnek vélte/van Zon,2000/. A 2000-es években megjelent a *tőkemenekülés* is. Ebben a tekintetben is Oroszország „vezeti” a FÁK rangsort, méghozzá nemcsak abszolút értékben/ami kevésbé meglepő/, hanem relatíve is: egyes években a kimutatott exportbevételek nem kevesebb, mint 25-30 százaléka marad külföldön. Ebben a számban nincsenek benne a határmenti csencselők – oroszul *cselnoki* -, akik mind az orosz külkereskedelem, mind a jóléti háló fontos részét képezik évek óta. Mindebből legalább két következtetés adódik. Egyfelől: félreértés, mi több, alapvető tévedés volt az, hogy a nemzetközi pénzügyi és politikai intézmények az orosz küladósság átütözését a 90-es évek jó részében a reformpolitika *kulcskérdésének* tartották. Ez az ügy mértéktelen túlértékelését jelentette, és ugyanígy túlbecsülték a pénzügyi engedmények révén kicsikarható orosz politikai/katonai engedmények mértékét is.²⁹ Másfelől az sem kétséges, hogy Vlagyimir Putyin

²⁷ Ez a szovjet növekedés összeomlása után akár közhelyszámába is mehetne, a fejlődéselméletben és az átalakulás elemzésében azonban nem volt az a legutóbbi időkgig.

²⁸ Emellett érvel hosszú távú érvénnyel Pálosi-Németh Balázs,2005/.

²⁹ Ez kézenfekvő, hisz az 1992 óta kimutatott orosz fizetési többlet több mint elegendő lett volna a teljes orosz küladósság visszafizetésére. Másfelől viszont, mint Sutela/2004,2.fejezet/kifejti, az átalakulás első időszakában illetve a nemzetépítés kezdetén a többek szorgalmazta nagy tőkeinjekció csak a

elnökségének 2000-2005 közti szakaszában nem volt képes meggyőzni a beruházókat, hogy inkább otthon fektessenek be, mint külföldön/ a vég nélkül folyó Jukosz ügy nyilván csak a jéghegy csúcsaként jeleníti meg/. Ha pedig figyelembe vesszük, hogy a nemzetközi pénzmozgásokban ma is uralkodó a hazai piac előtérbe helyezése/home bias/, ez intő jel, mert a megtakarítás-beruházás-növekedés-fogyasztás lánc *megszakadására* utal. Mindez alátámasztja, hogy az 1999-et követő időszak növekedését az importkiváltás és az egyszeri járadékjövedelem fedezte, és csak minimálisan a reformok.

Összegezve a GDP fölhasználásáról mondottakat megállapítható, hogy a térségben általában a beruházások megélénkülése volt tapasztalható a kezdeti visszaesést követően. Ennek erőssége és hatékonysága nagy szórást mutat. A posztszovjet térségben és Délkelet-Európában a beruházási színvonal *még mindig lanyha*, akkor is, ha figyelembe vesszük az alacsony induló szintet, és elfogadjuk, hogy a „tervgazdaság” hatékonytalansága miatt az indokoltnál nagyobb beruházásigényt támasztott, amihez nem kell visszatérni. Ugyanakkor a közép-európaiaknál megfigyelhető a beruházás és a fogyasztás hosszú távú együttmozgása, ami úgy is értelmezhető, hogy ezek valóban „normális országokká” váltak.³⁰ Ugyanakkor az Azerbajdzsán esetében néhány éven át megfigyelt szélsőséges számértékek, a válság előtti időszak 500%-át kitevő, vagy épp egyik évről a másikra 60-80 százalékot is ugró beruházás, miközben a fogyasztás ennek töredékével bővült, a *túlberuházás* tankönyvi esetének tűnik, és némely olajtermelő afrikai ország adatát idézi, és a beruházások kétes hatékonysága mindenképp megjelenik benne. Más oldalról ez azt jelenti, hogy a külföldi működő tőke sem csodaszer. A magas szlovén adat is egyértelműen az alacsony beruházási hatékonyságra utal, ami a vizsgált időszakban még nem privatizált, viszont a bennfentes érdekeknek alárendelt bankrendszer természetes következményének mondható.

Az átalakulás társadalmi oldala: az infláció és a munkanélküliség

Mára az alternatív és kísérleti megközelítések leáldoztával nagyjából szakmai közmegegyezés tárgya az, hogy nemcsak a magántulajdon és a növekedés számít, hanem az infláció és a munkanélküliség is teljesítménymutató/ellentétes értelemben/. Ezért az infláció és a munkanélküliség kordában tartása a szakszerű gazdaságpolitika alapkövetelménye/ld.Kolodko,2001/. Ma már nemigen vitatja senki, hogy a magas infláció, különösen a mérsékelt tartomány felső részétől, évi 20-30 százaléktól kezdődően egyértelműen káros és kerülendő. Ez ugyanis aláássa a megtakarítást és a beruházást, elbizonytalanítja az előrelátást és a háztartások, meg a vállalkozások kalkulációját, a források téves elosztására vezet, torzítja a gazdasági szereplők természetes ösztönzőit. Mindezek következtében a nemzetgazdasági folyamatok nem-bürokratikus koordinációja nehezzé, esetleg lehetetlenné válik. Mivel az infláció természete szerint a vagyon és a jövedelmek rejtett újraelosztását jelenti, különösen a szociálisan védtelen, leszakadó

megvalósulnál is puhább, populistább politikát alapozott volna meg. Az orosz állam adószedő és polgári adófizetési hajlandósága/képessége külföldről ugyanis aligha befolyásolható.

³⁰ Ez fontos körülmény, hiszen az orosz/FÁK tapasztalatot általánosító tranzitológia a beruházások összeomlását és tartós hatékonytalanságukat a rendszerváltási zsákutca egyik fő bizonyítékának véli.

társadalmi rétegeket sújtja, így főképp a nyugdíjasokat és a társadalmi juttatásból élőket. Ennek következtében még azok az elemzők is, akik korábban az inflációval szemben megengedő álláspontot vallottak, utóbb a kemény, szigorú álláspont híveivé váltak/Burton – Fischer, 1998/. E szerzők a szerves és tartós dezinflációt szorgalmazzák, és kifejtik, hogy *az árstabilitás közgazdasági és társadalmi önérték*. Hasonlóképp manapság a munkanélküliséget sem szokás oly könnyedén kezelni, mint az átalakulás kezdeti éveiben, amikor a legtöbb elemző úgy vélte, hogy a bővülő szolgáltatások és a magánszektor majd fölszívja a szocialista ipar, mezőgazdaság és közigazgatás föléssé vált foglalkoztatottjait. Mint a fejezet mellékletében közölt 5.a és b. táblázatból látható, *2000-2005 között a munkanélküliség az átalakuló országok átlagában meghaladta a 15 százalékot, közel ötven százalékkal az eurozóna átlagértékét*. Tanulságos, hiszen az újraindított lisszaboni programban a munkanélküliség az EU legfőbb társadalmi és gazdasági gondjaként szerepel. A tartós munkanélküliség kikezdi a társadalom kötőszövetét, aláássa a láthatatlan társadalmi tőkét és egy sor ördögi körhöz vezet/az egészségkárosodástól a segélyből élő generációkig/. Mi több, immár nemcsak a mag-EU-ban, hanem 2000 óta az új EU országokban is erőteljesen jelentkezik a munkahelytelen növekedés/jobless growth/ jelensége is. Ráadásul akár elfogadjuk a természetes ráta hipotézisét, akár nem, érdemes megemlíteni, hogy e felfogás hívei szerint a NAIRU az Egyesült Államokban 4 százalék körül lehet³¹, vagyis az átalakulók átlagának alig több, mint negyede. Ezért *a munkahelyet nem teremtő növekedés az átalakuló országokban még aggasztóbb*, az alacsony aktivitási szint miatt is/Boeri,2005/.

Az átalakulás egyik fő kérdése az volt, hogy mennyiben tekinthető a tartósan magas munkanélküliség az infláció- letörés költségének, azaz hogy érvényes-e a Phillips görbe a rendszerváltó országokra. Jeles szerzől érveltek e tézis mellett/Rostowski,1999, 1.fejezet/. Ugyanakkor az 5.a és b, valamint a 6.a és b. táblázat egybevetése ezt nem támasztja alá. Mint alább igazoljuk, az elsőként Friedman/1986/ által megfogalmazott, és a bevezetőben idézett Lucas cikkben továbbvitt kritika újólag igazolást nyert.

Miként magyarázhatjuk akkor a foglalkoztatás nélküli növekedés – már-már Amerikát idéző – jelenségét az átalakuló országokban? Mint a Világbank egy nemrégii elemzése/Yemtsov,2005/ bemutatta, az 1998-at követő erőteljes, sőt páratlanuul erőteljes megélénkülés a FÁK országokban a bérek és a nyugdíjak robbanásszerű növekedéséhez vezetett. Közelebbről 1998 és 2003 között a bérek megduplázódtak, a szegénységi szint – az idézett tanulmányban napi 2,15 dollár – alatti élők aránya 30 százalékkal!/ csökkent. Így pedig nem kevesebb mint 40 millió fő került ki a krónikus szegénységből. Ez a növekedés a klasszikus módon, *a bennfentesek javára* és az 1998-ban még a munkapiacra nem lévők és munka nélkül lévők – *a kívülállók – hátrányára* fordult. A helyzet még élesebb a balkáni országokban, ahol a dinamikus bérnövekedés ugyanebben az időszakban a foglalkoztatás nem kevesebb, mint 12 százalékpontos csökkenésével társult.

³¹ Niskanen/2002,193.o/ zéró infláció mellett 3,7 százalékra teszi, és matematikai levezetést is ad hozzá. Hasonló számítások Oroszország esetében 1994-97 közt 13,5 százalékra, 2004-re azonban már csak 7,1 százalékra teszik a természetes ráta értékét/Bragin-Osakovsky, 2005, 44.old/.

Rövidre fogva, ha figyelembe vesszük, hogy az átalakuló országokban megőrizték a kiterjedt jóléti ellátási szintet/nem annak minőségét, hanem a hozzáférés általánosságát/, keresletkorlátozó és kínálatbővítő elemek nemigen jelentek meg, akkor a bérekre rakódó magas közteherszint elháríthatatlan volt és maradt is. Ez – az alacsony termelési szinthez társulva – nem meglepően, hanem szükségképp vezetett az alacsony foglalkoztatáshoz, amit az oktatási rendszernek a piaci igényektől történt elszakítása, köztük a felsőoktatás tömegesítése csak tovább súlyosbított. Vagyis egyáltalán nem a sokat emlegetett piaci, hanem a szabályozási, *kormányzati kudarc* tankönyvi esetéről volt és van szó a térségben.

Az 5.b.táblára pillantva fölismerhetjük a posztkommunista *infláció* néhány sajátos vonását, a hivatkozott ENSZ és EBRD kiadványok elemzésének megismétlése nélkül is. Az első és legfontosabb észrevétel talán az, hogy a 20-ik század egészének tapasztalatával egybevágóan *ha és amikor a formális intézmények szétesnek* - különösen ha tekintélyelven fölépült szövetségi rendszerek vagy birodalmak esnek szét - *az árak elszabadulnak*. Ahogy Latin Amerika és Afrika tapasztalata már korábban igazolta, központi hatalom híján nincs aki megálljt parancsolhatna az árak növekedésének. A kevés számú történeti ellenpélda egyike a csehszlovák, ahol az új államban az első néhány évben defláció volt. A szétesés idején többnyire egyik központi hatalom – se a régi, se az új – sincs abban a helyzetben, hogy behajtsa az adókat. Eközben számos új hatalom – és esetleg még a régi is – párhuzamosan költi el azt a jövedelmet, amit nem szedtek be, például az új közigazgatás, az új államhatárok, az új hadsereg megszervezésére. Ezért mind a szovjet, mind a délszláv szétesésnek szükségszerű kísérőjelensége volt a hiperinfláció. Ha pusztán arra gondolunk, miként jött létre a párhuzamos/kettős hatalom Montenegróban, Koszovóban, Ukrajnában vagy a balti államokban, az infláció tartósulása nem is olyan meglepő. Az inflációnak végső soron két alapvető oka volt. Egyfelől a kormányzat kiadásait fedezetlen hitel- és pénzkibocsátással fedezte, a nemzetgazdasági következményekre való tekintet nélkül. Másfelől az új hatalom többnyire gyengének bizonyult, nem tudott és nem is akart ellenállni a különféle érdekcsoportok nyomásának, amelyek több támogatást, áthidaló hitelt, tartozáselengedést vagy adósságleírást követeltek, sikerrel. Így még az elvileg reálistan tervezők is többet költöttek a szándékoltnál – például Lengyelországban. Ez a logika vagy a hiány, vagy az infláció, vagy – mint a lelépő szocializmus esetében – mindkettő megjelenéséhez vezetett.

Másodszor az ármegkötések kiiktatása - főleg hosszú idő után és hiányok mellett – a *kiigazító infláció* átmenetileg elkerülhetetlen, az információhiány, a pénzmennyiség és a termelés szintjének becslési nehézségei és időigénye folytán, valamint a történeti adatok hiánya miatt. Ennek azonban legfőbb néhány hónapon át kell tartania. Ugyanakkor a demokráciába való átmenetben a központi hatalom sokszor egészében megrendült. A forradalmi helyzet eleve mérsékli a törvények és szabályok betartását. Ez különösen igaz akkor, ha az új hatalom legitimitása kérdéses, ahogy ez 1993 decembere előtt Jelcin elnök esetében volt. Az új árak amúgy sem határozódhatnak meg másképp, mint kísérlet és tévedés útján. Így pedig az általános árszint emelkedése gyakorlatilag nem kerülhető el.

Harmadszor, különösen a FÁK esetében a pénzteremtés túl sokáig maradt több kézben, illetve párhuzamosan, egymással versengő erők befolyása alatt. Ahogy a korabeli leírások is részletezték/Aslund – Layard, szerk,1993, Tarr – Michalopoulos, szerk, 1994/ éveken át az orosz geopolitikai erőfölény megőrzésének szándéka határozta meg a rubel fenntartása és mások általi használata melletti elköteleződést, nem a gazdasági célszerűség. Érdekes módon ezt a Nemzetközi Valutaalap is támogatta, azért, hogy megóvja a FÁK-on belüli kereskedelmet az összeomlástól 1992-94 folyamán. A párhuzamos pénzteremtés jórészt elkerülhetetlen volt akkor, amikor a független kereskedelmi bankokat létrehozták. Utóbbiak ugyanis technikailag pénzt tudnak teremteni a hitelezés révén, amit a kormányzat csak részben tud szabályozni, azt is időbeli késéssel. Minél fontosabbnak tartotta egy-egy kormány azt, hogy haldokló szocialista nagyszervezetekben fönmaradjon a foglalkoztatás, például azért, mert egy-egy település kizárólagos foglalkoztatója/Oroszország számos területén/, vagy egyszerűen megtanulták azt, hogy – mezőgazdasági és más – szavazatokat is lehet venni „okos” politizálással, annál elterjedtebb maradt a puha hitelezési gyakorlat, a nemfizetések eltűrése, a cserekereskedelem állandósulása.

Az inflációt kiváltó negyedik tényező a *visszatekintő indexálás*³² *elterjedtsége* volt, ami általánosnak volt mondható a posztkommunista országokban. A közszféra béreitől a lakástörlesztési részleteken át lényegében minden szerződést visszatekintő, nem pedig a piacgazdaságokban szokásos előretekintő módon kötöttek meg, abból kiindulva, hogy a jövő csak rosszabb lehet/ez a bizalomhiány szélsőséges esete volt/. Ez jelentős tehetetlenséget vitt a rendszer működésébe és a szereplők várakozásaiba.³³

Ötödikként szólnunk kell a *puha költségvetési korlát* váratlanul nagy életerejéről, hiszen ez hosszú évekkel túlélte a régi rendszert/Kornai, 1996, Kornai,2001, Kornai – Maskin – Roland, 2003/. Ez önmagában megakadályozta, hogy érvényre juthasson a pénzügyi fegyelem, amit szinte minden reformkormány meghirdetett, még hozzá mind az állampénzügyek, mind pedig a vállalkozói fizetések körében. Amíg a csőd- és fölszámolási szabályok enyhék maradtak, a puha költségvetési korlát sem tűnhetett el. Ennek legfőbb oka a politikailag nem ellenőrizhető szerkezetváltozástól, tulajdonosi és foglalkoztatási átalakulásoktól, a tőkeföléléstől és a közönséges tolvajlástól való - nem alaptalan - félelem volt.

Az egyes országok tekintetében más és más volt a fősorolt öt tényező jelentősége. Mindazonáltal ezek már kielégítően megmagyarázzák azt, hogy miért bizonyult alaptalannak az az – elméletileg érthető – várakozás, hogy az infláció az átalakulásban viszonylag hamar átadhatja a helyét az árstabilitásnak. Ehelyett hosszú, kínos folyamat

³² Ekkor a legkülönbözőbb díjtételek változását a megelőző évi inflációhoz, nem pedig az áremelkedés várható szintjéhez és/vagy a piacon reálisan érvényesíthető, az átlagtól esetleg elmaradó szinthez igazítják, a nyugdíjaktól a biztosítási díjakon át a menetjegy-árakig. Ez érthetően fönntartja és erősíti az inflációs várakozást, nem enged teret az árcsökkenésnek akkor sem, ha a piaci helyzet azt indokolná.

³³ Az infláció összetevőit és mechanizmusait általában és az átalakuló gazdaságokra vonatkozóan máig ható érvénnyel tárgyalja Erdős Tibor/1998/ monográfiája.

volt megfigyelhető a legtöbb esetben. Ugyanakkor az sem kétséges, és a táblázatokból ellenőrizhető, hogy *egyetlen esetben sem tudott a növekedés tartós maradni addig, amíg a magas vagy akár a mérsékelt infláció jellemezte a gazdaságokat*. Ez bizony épp az ellenkezője a reformközgazdaságtanban kialakult és a fejlődésgazdaságtan egy részét is jellemző meggyőződésnek, viszont egybevág a főáram következtetéseivel. Ehhez képest kevésbé általánosítható - több egyedi vonással bír - ama kérdésre adott válasz, hogy egyes országok *miképp és mikor* jutnak el az alacsony inflációhoz és az árstabilitáshoz.³⁴ Ennek révén ismét megvizsgálható, igaz-e a gyakorlatban az átalakuló országok főntebb kialakított csoportosítása.

Az 5.b.táblára pillantva azt látjuk, hogy egy csoportot alkot Örményország, Tádzsikisztán, Grúzia és több évben is a széteső Jugoszlávia. Ezekben az esetekben az átalakulást attól jórészt független fegyveres harcok kísérték, időnként teljességgel megbénítva a központi állam gépezetét. Így pedig a jegybank nyilván nem uralta a pénzkibocsátást. A háború költséges, főképp szegény országokban, fedezete a bankóprés volt.

Egy másik csoport a szovjet szétesés következményeivel küzdött. Itt a jellemző a rögtönzött, ötletszerű intézkedésekből összeálló válságkezelés, az államépítés elsődlegessége és az ebből adódó gyenge gazdasági eredmény Oroszország, Ukrajna, Kazahsztán és Türkmenia 1992-94.évi teljesítményében.

Egy harmadik csoport jellemzője az, hogy a központi kormányzat nem tudta vagy nem akarta ellenőrzése alá vonni a makrofolyamatokat. Nem is mindig világos, mennyiben választhatjuk el e két tényezőt egymástól. A gyenge kormány számára ugyanis a legegyszerűbb – és politikailag legkényelmesebb – megoldás az egyesek által kikényszerített többletjövedelmek általános elinflálása. Fehéroroszország és Románia tartozik azok közé, ahol a régi brazil és argentin pénzügyi gyakorlat jegyei bukkantak föl.

Negyedikként megállapíthatjuk, hogy a térség gazdaságpolitikusi jelentős részének vélelmeivel szemben *az árstabilitás nem igényel erős gazdaságot, még erős államot sem*. Utóbbi vélelem pedig erősen tartja magát a politikatudomány és a térség kutatóinak egy csoportjában, holott Bosznia 1995-96-ban, Lettország 1998-2002 közt, vagy a sérülékeny Macedónia 1996-2002 közt bebizonyította az ellenkezőjét.

Ötödikként jól látható, hogy demokráciákban *a tartós árstabilitás nem hetek vagy hónapok kérdése*, különösen akkor, ha e folyamat állam- és nemzetépítéssel is társul. Nehéz lenne ugyanis elvitatni, hogy a demokrácia a részérdekek képviselőtét/és/intézményesíti. Ez pedig nemcsak posztmodern és értékelvű mozgalmakat jelent, hanem a szokásos lobbikat, üzleti és munkavállalói érdekképviselőt, regionális csoportokat is. Ezek eleve a tagjaik érdekeivel ellentétesnek vélt folyamatok lassítására valók. A többpárti rendszerekben pedig elkerülhetetlen, hogy többféle racionalitás is ütközhet és

³⁴ A világ legjelentősebb tapasztalatait összegzi Stanley Fischer és szerzőtársai/2002/ cikke.

ütközik is, például a gazdasági és a politikai, a társadalmi és a médiában hatásos és még sok más is.

Végül az *1997-98 óta tartós dezinfláció sem meglepő*. Egyfelől világméretű jelenség az infláció mérséklődése – az ADB/2005/ szerint például Afrika átlaga is csak 12 százalék volt 2003-ban. Másfelől iparosodott, érett társadalmakat bürokratikus irányítani fölöttébb nehézkes és kevésbé eredményes. A gazdasági folyamatok irányíthatósága *releváns* pénzt igényel, amiért minden kapható. Ez teszi lehetővé, hogy a hatóságoknak ne kelljen ott állniuk „minden kilométerkőnél”, és ne kelljen minden ügyben felelősséget vállalniuk. Amint létrejön a valóságos kormányzat, annak elsődleges érdeke az, hogy a *nemzetgazdaság egészét* ellenőrzése és irányítása alatt tudhassa, ne pedig a végtelen számú egyedi ügyek intézésébe vesszen bele. Ez a költségvetési és a pénzpolitika révén történik. 1998 óta Oroszország is e tankönyvi főáramhoz tartozik. Az 1998.évi leértékelés a tőle elvárható hatásokat hozta, míg a költségvetési szigor a növekedés egyik megalapozója volt. A kivételt ma már Románia, Fehéroroszország és Moldova jelentik, meg Üzbegisztán, de még ezekben az országokban is csak mérsékelt, nem pedig magas- vagy épp hiperinfláció maradt fenn. Mivel a fejlődő országok közt már volt eset arra, hogy mérsékelt inflációval éltek együtt, a kivételek sem meglepőek.

A korábban már tárgyalt *munkanélküliség* számszerű elemzésére visszatérve nem meglepő, hogy kezdettől fogva alapkérdés volt, létezik-e szociálisan érzékenyebb, a társadalomra kisebb terheket rakó megoldás. Emlékezetes, hogy az 1992-96 közötti „cseh csoda” egyik vonzereje az alacsony infláció és alacsony munkanélküliség kettőse volt. Ekkor – nem utolsó sorban a lassú szerkezetváltozás miatt – a szolgáltató szektor föl is tudta szívni az utcára kerülteket.

Ugyanakkor a 6.a és b. táblázat hosszú távú idősoraiból látható, hogy a munkanélküliség tömegessé válása egyetlen esetben sem bizonyult elkerülhetőnek. Sőt, 1997-2003 között a helyzet rosszabbodása észlelhető – Szlovákiában 2003-tól javul, de Lengyelországban és Magyarországon azóta is romlik. Ez nem vezethető vissza pusztán az alacsony termelési szintre, mint főntebb kifejtettük. Különösen a növekedésben élenjáró országok, így Lengyelország, Szlovákia és Szlovénia példája mutatja, hogy a bennfenntesek uralma megakadályozhatja és *meg is akadályozza azt, hogy a növekedés hatása a társadalomban szétterüljön*. Sőt, az említett esetekben a lassan növekvő, alacsony termelési szintű FÁK országokénál is rosszabb foglalkoztatási helyzet tartósult. Ezt súlyosbítja a munkapiac merevsége, a verseny elégtelensége, ami megnehezíti az új vállalkozások beléptét és a kis- és közepes cégek munahelyteremtését a legális körben. Ezzel szemben az alacsony magyar adat – még 2005 első felében is alig 7 százalékos munkanélküliség – a valójában teljes körben főlsszabadított, szabadpiaci munkaviszonyokat jeleníti meg, ami az állami/közalkalmazotti körön kívül mindenhol megfigyelhető. Óriási az ellentét a lengyel gazdaság magyarénál nagyobb dinamizmusa és közel háromszor nagyobb munkanélküliségi rátája között a vizsgált időszakban.

A FÁK esetében sokáig érvényes volt az a mára meghaladott tétel, ami szerint a szerkezetüket nem változtató cégek – sokszor csak papíron – megtartják a dolgozóikat. 1997, az orosz reformok keményre fordulása óta nem ez a helyzet, hanem az EU-hoz hasonló mértékű társadalmi és gazdasági gondná vált a munkanélküliség.

Ugyanakkor a helyzet kedvező vonása, hogy *a növekedés megélénkülésével az orosz gazdaság új munkahelyeket teremt, szinte azonnal*. Ez reményt ad arra, hogy a munkapiac spontán liberalizálódása jobb eredményeket hoz, mint a nyugat-európai megoldások majmolása, még hozzá Közép-Ázsiában és a magas munkanélküliségű csoportban is. Igaz, az utóbbi térségben sokhelyütt megvan még a nagycsalád, mégis az álláshiány társadalmi csapás.

Ez különösen szembetűnő a délkelet-európai országokban, ahol az állandósult magas munkanélküliség *a legnagyobb békebeli társadalmi problémává vált*. Ez értelemszerűen ma már nem pusztán a háborús pusztítás és az elégtelen működőtöke-beáramlás következménye, hanem a jugoszláv öngazgató vállalat maradvány-hatása is érvényesül. Ez minden délszláv utódállamban – érdekes módon Szlovéniában is – a bennfentesek szempontjait védi a külsőkkel szemben, lett légyen szó bankvezérről vagy ipari munkásról. A Világbank nemrég megjelent átfogó elemzése szerint/Broadman,H. és szerzőtársai,2005, 82-83.old/ a verseny hiánya, a piacra lépési lehetőségek korlátozottsága, a vállalati tulajdon rendezetlensége, a tulajdonosi jogok és a szerződések kikényszerítésének gondjai, az infrastruktúra állapota, a szabályozás gyengesége és a jogállamiság hiánya együttesen a növekedés tartós, strukturális akadályává vált a térségben.Értelemszerűen súlyosbítja a helyzetet a balkáni országok gazdasági és politikai életének *kriminalizálódása*. Ahogy egy éles szemű megfigyelő fogalmazott, „ha az állam a bűnözők üzletébe társul, aligha tud abból büntetlenül kilépni”/Andreas, 2004,7.old/. Abban a közegben, ahol a politika, az üzleti élet, a közigazgatás és a bűnözés kölcsönösen átjárják egymást, nemigen van ösztönzés a távltos beruházásokra. Ezek után pedig az sem meglepő, hogy különösen a fiatalabb évjáratban a munkát keresők jelentős része nem lel állásra, hisz nincsenek új fejlesztések, ahol munkás kezét keresnek. Közülük kerül ki a bűnözés folyamatos utánpótlása.

A munkapiac *legjobb teljesítményét* Magyarország, Lettország és Észtország tudja fölmutatni, vagyis azok az államok, ahol a munkapiac gyakorlatilag deregulált. Ez éles ellentétben áll a bennfentesek érdekét szociális vívmánynak minősítő fölfogással, ami mindig és mindenütt, magas munkanélküliségre vezetett. Bosznia helyzetét a megosztottság miatti alacsony gazdasági tevékenység magyarázhatja. Ugyanakkor nem kétséges, hogy az átalakuló országok leggazdagabbika, az egykori keletnémet állam területén is 20 százalék fölött állandósult a munkanélküliségi ráta, még hozzá a számos előnyügdíjazásos, átképzéses és más „bújtatási” elem ellenére is. Az új német tartományokban a központi béralku és bérszabályozás, a politikailag diktált árfolyam- és bérrendszer a túlszabályozáshoz társulva értelmetlenné teszi az új foglalkoztatást, és szűk mezsgyére szorította az elvileg mindenki által támogatott kis- és közepes vállalkozások életterét. Érdemes fölfigyelni arra is, hogy a politikai szempontokból levezetett, és a termelékenység növekedésével csak részben fedezett bérfözlárkóztatás maga is az új munkahelyek létrehozásának egyik akadályává vált. Hasonlóképp hat a kollektív béralku, ami a gyengébb képzettségűek és teljesítményűek magasabb bérezésével kiszorítja a határon esetleg megjelenő új foglalkoztatást. A belépési korlátok, a túlszabályozás és a központilag diktált bérek együttesen elfojtották az új vállalati szektor fejlődését, holott az több átalakuló államban, például Lengyelországban is a

magánszektor bővülésének motorjává vált.³⁵ Ezt az értelmezést támasztja alá az a tény is, hogy a munkanélküliség terén leggyengébben teljesítő országok, így a 19,2 százalékos állástalansági rátájú Lengyelország, a 18,7 százalékos Horvátország és a 17,5 százalékos Szlovákia mindegyikében a bennfentesek uralma érvényesül. Mivel pedig épp a növekedésben élenjáró országok nem tudják leküzdeni a munkanélküliséget, miközben a növekedéssel együtt az átlagos fogyasztási szint nő, az utóbb említett három országban a társadalmi különbségek markáns növekedése és az ezzel járó feszültségek erősödése látható. Mindez alátámasztja azt a korábbi tételünket is, mely szerint *a növekedés, bár elengedhetetlenül szükséges, ámde messze nem elégséges föltétele a társadalmi előrehaladást is magában foglaló fejlődésnek.* A nemzetközi közgazdasági irodalomban ezért manapság joggal alakult ki az az álláspont, hogy a növekedés ütemén túl annak *minősége* sem közömbös. Utóbbihoz – a Világbank és más nemzetközi szervezetek gyakorlatában – az emberi előrehaladási mutatók/HDI/ teljes köre, a gazdaságon belül a létrejövő munkahelyek száma és jellege, a jövedelemeloszlás méltányossága, a folyamat társadalmi elfogadottsága és a nemek és korosztályok közti elfogadható megoszlása is beletartozik. A korábbiakban már említett uniós lisszaboni stratégia tartalma és teljesülését értékelő mutatószám-rendszere épp erről szól. Ebben az összefüggésben – és a 2005 márciusi brüsszeli határozatok szellemében is – a dereguláció általában és a munkapiacra különösen egyáltalán nem pusztán a hatékonyság, hanem a *méltányosság szempontjából is szükséges.*

A FÁK –ra áttérve egyfajta időutazásba fogunk. A munkanélküliség terén eleddig legjobban teljesített országok Azerbajdzsán, Türkmenia, Moldova és Kirgízia, vagyis azok az államok, ahol a legkevésbé távolodtak még el a szovjet hagyatéktól. A legrosszabb eredményt Örményország és Oroszország mutatja föl, ahol az alacsony – és az orosz esetben az energiaszektorra összpontosuló – termelési szint az egyik magyarázat, a több elemző által az „állam dezertálásának” nevezett jelenség a másik/utóbbira még visszatérünk, most csak annyit, hogy nem ez jelenti a privatizációt/. A cégek többé nem felelősek munkatársaikért, bár újabban ismét jót tesz egy hivatalos munkahely egy moszkvai vagy pétervári bejelentőhöz. Változóban van az a helyzet, hogy az egészségügyi ellátáshoz is csak a cég keretében lehetett hozzájutni. Így tehát az elbocsáthatóság föltételei, beleértve a munkanélküliségi segélyt és az immár elfogadható mértékűre csökkent inflációt, létrejöttek. Ugyanakkor az újrafoglalkoztatásról ugyanezt nem állíthatjuk, hisz az energiaszektor tőke- és nem munkaigényes, másfelől – főleg a kaukázusi országokban – az alacsony aktivitás alacsony munkapiaci foglalkoztatásnak enged csak teret. Mindez azt is jelenti, hogy a deregulálás is a szükséges, de nem elégséges föltételek közé sorolható, ami önmagában nem képes megoldani a foglalkoztatásai krízist/bár enyhít rajta/.

Az eddigi előadottakat *összegezve* megállapíthatjuk, hogy a tényanyag áttekintése néhány elméleti következtetést mindenképpen megalapoz. Egyfelől a dezinflációra *föltétlenül* szükség volt, egyszerűen nem kerülhető meg a tartós stabilizáció. Ez a központi hatalom, a befektetők, a megtakarítók és a transzferből élő legszegényebb rétegek közös érdeke. Egyetlen esetet sem találunk, ahol - a korabeli „alternatív” gazdaságpolitikai fölvetések

³⁵ A kis- és közepes vállalkozások fejlődésének feltételeit funkcionális és ország-szemponatok szerint mutatja be a Dallago és McIntyre szerkesztette/2003/ kötet.

szellemében – a növekedés megelőzhette volna a stabilizációt, vagy akár csak párhuzamosan indulhattak volna el, sőt a növekedés stabilizáció nélkül sehol sem indult be. Ismételt igazolást nyert az a régi közgazdasági összefüggés, mely szerint *közép- és hosszú távon semmiféle átváltás sincsen a növekedés és az árstabilitás között*. Ellenkezőleg, azok az országok, amelyek kerülgették és halasztgatták a stabilizálást, tovább vergődtek és többet veszítettek, termelésben és foglalkoztatásban, jólétben és vagyonban egyaránt. Ha ezeket – az euró bevezetése szempontjából perdöntő – fölismeréseket a táblázatok adataival egybevetjük, azt találjuk, hogy Csehország és Lengyelország a nominális konvergenciában az euró-övezet három legjobbjánál is jobb eredményeket ért el.³⁶

Másodszor az is látható, hogy a *termelés/aktivitás szintje is számít, nemcsak a napisajtót foglalkoztató dinamikája*. Jól láthatóan számos kérdésre, főképp a szociálisra, ez az igazi és tartós válasz. Az sem hagyható figyelmen kívül, hogy az átalakuló országok társadalmá minden választáson a gyors növekedésre – az azt ígérőkre – szavazott, a zöldmozgalmak sehol sem jutottak parlamenti képviselőhez. Épp ez magyarázza az átalakulással szembeni elégedetlenséget, a kiábrándultságot, hogy t.i. nem teljesültek a gyors növekedésre vonatkozó ígérek, sőt még a két legjobb teljesítő, Lengyelország és Szlovénia esetében is a megvalósultnál többet vártak volna. Ugyanakkor épp e két ország és Szlovákia példázza: a növekedés önmagában kevés lehet.

Mindezzel összefüggésben egyértelművé vált, hogy a *bennfentesuralom társadalmilag kártékony*. Az átalakulás kezdetén még úgy tűnhetett/Dabrowski,1994,29-30.old/, hogy a munkás-önigazgatásról, a dolgozói tulajdonról és beleszólásról szóló vita ideológiai mellékvágyán, a lényeg ugyanis az eredményes vállalatirányítás. Saját visszatekintő elemzésünk ezzel szemben arra jutott, hogy – mint Nyugat-Európában közhelyszámba megy – a bennfentesek uralma nemcsak a magánosítás, a verseny, és a mindezekkel összefüggő dinamikus hatékonyság szempontjából visszahúzó, hanem a *társadalmi méltányosság szempontjával is ütközik*.³⁷

Negyedszer, különösen a FÁK példája szemléltette, hogy a munkanélküliség nyílttá és tömegessé válása viszonylag hosszú időn át elodázható – kormányzati és szabályozási eszközökkel – *ez azonban egyáltalán nem vonzó megoldás*. A nagy cégek még sokáig a szovjet normát követve, teljesítménytől függetlenül is megtartották a dolgozóikat/akkor is, amikor már nem, vagy csak nagy késéssel fizették ki őket/. Ez azonban oka és jelensége volt a gazdaság elégtelen szerkezetváltásának, a versenyképtelen termelés fennmaradásának, az olajkorszakot követő évek elkerülhetetlen lassulásának.

³⁶ Figyelembe kell venni, hogy a cseh államadósság nem a folyó kormányzati kiadások miatt, hanem a korábbi számviteli eljárások euro-konformmá tétele miatt nőtt meg átmenetileg jelentősen 2003-2004 folyamán.

³⁷ Nehezen érthető, hogy magukat szociálisan érzékenynek tekintő elemzők miként feledkezhetnek meg egykönnyen arról a tényről, hogy az egyenlő jogok - köztük a munkához való egyenlő hozzájutás - a társadalmi igazságosság egyik alapkövetelményét. Ez különösen igaz a fiatalokra, a 25 év alattiakra, némely országokban 40 százalékuk is állás nélkül marad, ami csak azért nem 60 vagy 70 százalék, mert a tömegessé vált felsőoktatás szívja föl a munkára foghatatlanokat.

Végül, ötödikként több oldalról elemeztük a munkahelyet nem teremtő növekedés jelenségét, ami az amúgyis magas munkanélküliségi ráta mellett kimondottan aggasztóvá vált. Mindezek alapján indokolt emlékeztetni arra, hogy a munkanélküliség a kétezres évek elejére a *legtöbb átalakuló országban még a nyugat-európainál is súlyosabb gazdasági és társadalmi feszültségponttá vált*. Ehhez még hozzá lehet tenni, hogy a 6.a. és b. táblázatban szerplő adatok időnként még el is fedik a probléma valóságos nagyságát. Egyes államokban – például Bulgáriában, Romániában és Lengyelországban – 20, valós számbavétel mellett akár 30 százalékban is csak az igen elmaradott és kevésbé termelékeny mezőgazdaságban lelnek munkát. Ez bizony a falusi önellátásba való visszafejlődés, azaz egyértelmű *demodernizációs* irányzat. Igaz, a szegény országokban a parasztgazdaság – ha élni hagyják – az éhínség megelőzésének természetes terepe és a vállalkozó szellem bölcsője/Bauer,P.,2000/. Az azonban nem téveszthető szem elől, hogy ha már egyszer egy társadalom túljutott a hagyományos kereteken, városiasodott, elért egy szintet, ahol például a középiskolai oktatás általánosá, a külföldi utazás mindennapivá vált, az efféle védekezés aligha teremt új előnyöket. Nem készít föl a következő időszak, az információs társadalom kihívására sem. Ez szembeszökő, egyebek mellett az emberi tőkébe történő elégtelen befektetés és az ebből fakadó tömeges leszakadás okán. Ráadásul eképp az endogén fejlődés *hosszú távú tényezői sem lendülnek meg*, mert nem az innováció, hanem az imitáció a jellemző. Az a tény, hogy a 40 év fölötti lakosságnak aránytalanul nagy része az elő- és rokkantnyugdíjazásba menekült az állástalanság elől, évtizedekre megterheli a társadalombiztosítást és erőteljes – szerkezeti jellegű - *korlátokat szab a közterhek általános csökkenthetőségének*.

Empirikus vizsgáltunk az átalakuló országokra is kiterjeszhetőnek találta a Phillips görbe függőleges voltáról szóló tételt, amit Milton Friedman/1986/ klasszikus cikke fogalmazott meg először. Ez azt jelenti, hogy az átalakuló országokban *sem volt és nincs átváltás a munkanélküliség és az infláció között*. Nem lehet az áremelkedésekkel szembeni engedékenységgel az eredendően szerkezeti jellegű foglalkoztatáshiányt orvosolni. Ez egyben annak is jele, hogy az átalakult új EU tagállamok nem a „kelet-európai kapitalizmus” politológiai és szociológiai írásokban ma is kedvelt valamely egyedi változatát hozták létre, hanem *normális/átlagos piacgazdaságokká váltak*. Ezt mutatja egyebek mellett az a tapasztalat is, hogy az átalakuló országokban sehol sem sikerült kamatpolitikával a gazdaságot finomhangolni, nvekedésre serkenteni, illetve ily módon a szerkezeti jellegű munkanélküliséget orvosolni. Ez összhangban áll Lucas/2005/ illetve Alvarez-Lucas-Weber/2001/ felismerésével, akik 110 országra kiterjedő, az 1960-1998-as időszakot átfogó elemzéssel igazolták, hogy a pénzmennyiség-végső fokon az infláció – mindig a független, a kamt pedig a függő változó, ezért utóbbi nem alkalmas arra, hogy az „optimális gazdaságpolitika” keretében finomhangolásra használják. Ennek alapján pedig megelőlegezhető az a fölismerés is, hogy valutaunióba – például az euró-övezetbe – lépve a kis nyitott feltörekvő piacú gazdaságok nem mondanak le semmiféle valós és hathatós gazdaságpolitikai eszközről a monetáris politika Frankfurtba delegálása révén.

Hetedik fölismerésünk szerint, bár ez korántsem vastörvény, *van lehetőség a hatékonyság és a méltányosság egyidejű javítására.*³⁸ A tényanyag szerint erre Magyarország mellett Szlovákia és Oroszország fejlődése is példával szolgálhat. Ezért az új tagállamok részéről indokolt lehet az, hogy a korábbinál is nagyobb ellenállást tanúsítsanak az EU különféle fórumaira hivatkozó törekvéseknek, amelyek a korporativizmus, a szabályozott munkapiac, a korlátozott munkaidő, a központi bérmegállapodások, a teljesítménytől elszakadt felsőoktatás és sok más, a tartós munkanélküliséget megalapozó nyugat-európai megoldás átvételét szorgalmazná.³⁹ Ezzel szemben az összes piacok támadhatóvá tétele/*contestable markets/* a megoldás, ahogy azt a szabályozásról szóló fejezetben kifejtyük, valamint a bennfenteseket erősítő megoldások leépítése, ami értelemszerűen normatív megállapítás, nem előrejelzés.

A külkereskedelem és a nemzetközi pénzügyek

Tizenöt éves távlatban már érdemes lehet az átalakulást fejlődéseméleti mérlegre tenni. A közgazdasági irodalomban mára lényegében eldőlt, hogy a fejlődés korábbi paradigmájához köthető elzárkózó, piacvédelemre és állami aktivizmusra építő modellje minden fejlettségi szinten és minden kulturális környezetben megbukott, és hosszú távon csak a piacgazdaság és a kifelé fordulás kettősére építő stratégia lehet és volt is eredményes/az irodalomból ld Greenaway – Morgan- Wright, Winters,2002, Bruton,1998, Pitlik, 2002/. A vita korábbi - térségünkre vonatkozó - fordulót megelőző monoráfiáink tartalmazták, ezért legyen elég ehelyütt arra utalni, hogy a *gazdasági növekedés fenntarthatósága közvetlenül függ a kivitel szakadatlan növekedésétől.* Eképp jön létre ugyanis az a bevétel, amiből egyre több és változatosabb terméket és szolgáltatást lehet a világpiacon beszerezni, ami viszont a tovább növekvő és összetételében nemesedő kivitel megalapozója.⁴⁰ Emlékeztessünk arra, a térségünkben már a 60-as évek irodalma által bemutatott tényre, hogy az importhelyettesítő politika Közép-Európában is kártékonynak bizonyult, nem csupán a fogyasztói/jóléti szempontból/ez lenne a gazdálkodás célja és értelme/, hanem *az endogén növekedést megalapozó innováció szempontjából is.* Ez a cseh és a keletnémet ipar példáján, de az orosz ipar másfél évtizede helyben járó békés célú konverzióján is jól látható volt. A cseh ipar Európa vezető erejéből átlag alattivá silányult, a keletnémet ipar a mai napig sem állt talpra – igaz, ebben a már tárgyalt gazdaságpolitikai hibák és a működőtőke hiánya is szerepet játszhatott. A kifelé forduló stratégia ezzel szemben nem azonosítható a sikertelen iparfejlesztést kísérő rögtönzött kereskedelemserkentő intézkedésekkel, hanem az export és import egyenlő elbánására épült. Ekkor a behozatal biztosítja a kis nyitott gazdaság piacának

³⁸ Ez a közhelyé vált szembeállítás a legnagyobb hatással Artur Okun/1975/kötetében fogalmazódott meg általános érvennyel.

³⁹ Ezt bővebben a globalizáció és az európaizálódás kérdéseit taglaló fejezet elemzi.

⁴⁰ A rend kedvéért meg kell jegyezni, hogy dinamikus szemléletben a jólét forrása mindig a *behozatal* és az általa támasztott *verseny*. A merkantilisták által érdemmé magasztosított kereskedelmi és fizetési többlet olyan jövedelem-kihelyezés, ami normális körülmények közt belföldön is maradhatna és hasznosulhatna, több termelés/foglalkoztatás formájában/. Ez kézenfekvő, föltéve, hogy utóbbiak nettó hozama meghaladja az éveken át megfigyelt 1 százalékos körüli jen- és dollárkamatot, ami az inflációs hatást még nem is tartalmazza. Így a fizetési többlet általában nem érdem.

megtámadhatóságát/contestability/. Ezzel szemben az elégtelen kivitel vagy megszorításokhoz, vagy – szélső esetben, mint a KGST-ben – berobbanáshoz vezet. Ebből a szempontból aggasztó, hogy némely új állam, amely nem is vett át a szövetség küladóságaiból, már néhány év múltán jelentős adósságot halmozott föl, ahogy ezt a fejezet végi 10. táblázat mutatja. Nem kevésbé intő jel a jövőre nézve az, hogy több ország kivitelének értéke stagnál, mert az a fejletlen országokban szokásos „húzd meg, ereszd meg”/stop-go cycle/ kialakulására vezethet.

A külkereskedelem kiviteli oldala

Az új EU országok kivitele az 1993.évi 55,5 Mrd dollárról egy évtized múltán 197,5 Mrd-ra nőtt, az e fejezet mellékletében szereplő 7.táblázat adatai szerint, ami közel *négszeres* bővülést jelent. Ez főképp az 1970-es és 80-as évek sikertelenségéhez képest jelent minőségi ugrást. A térség legjobban teljesítő gazdasága *Észtország*, ahol alig 802 millióról 4,4 Mrd-ra, vagyis közel harszorosára nőtt a kivitel értéke, ami a szabadpiaci politika és a kereskedelmi irányváltás jele. A második helyen Magyarországot találjuk, az 1993.évi 8,9 Mrd dollárról 42,6 Mrd-ra növe egy évtized alatt, azaz közel ötszörös növekedéssel. A harmadik helyen találjuk Szlovákiát, a kommunista időszak legzártabb gazdaságát. A szlovák kivitel az 1993. évi 5,5 Mrd-ról 21,9 Mrd-ra nőtt, azaz közel megnégyszereződött. Végül a sokáig lekezelt Litvánia következik, ugyanezen időszakban 1,9-ről 7,2 Mrd-ra, vagyis 3,5 szörösére növelve kivitelét. Ezek bizony lenyűgöző számok, még világgazdasági és történeti egybevetésben is.

E számok értelmezéséhez is érdemes néhány kiegészítést tennünk. Egyfelől, mint Soós Károly Attila/2000, 2002/ empirikus elemzésekkel igazolta, az új gazdaságföldrajz távolságot értékelő szemlélete sokmindenre magyarázatot ad. Így például a Stuttgart-Milánó tengelytől – az európai növekedési göctől – való távolság 70 százalékban magyarázza a már 1990-97 közt sem lebecsülhető szlovák teljesítményt. A szlovén kivitel is lanyha, a kedvező földrajzi helyzet ellenére alig kétszeresére bővült egy évtized alatt.. Másfelől az 1990-97 közti időszak lassú szerkezeti átalakításáért gyakorta kárhóztatott cseh gazdaság az 1998 utáni időszakban egészen kivételes exportteljesítményt mutatott föl. Ez a nagykoalíciós időszakban végbevitt intézményi reformok eredményét is mutatja.

*A leggyengébbek csoportját Macedónia vezeti, ahol az 1993.évi 1,1 Mrd dollárról 1,3-ra nőtt a kivitel értéke egy évtized múltán. Ezt követi szerbia, kivitelét 1,5-ről 2,5 Mrd dollára növelve/Magyarországhoz hasonló méretű országról van szó/.. Többünk számára meglepően a jugoszláv reformmozgalomban aktív múlttal bíró Horvátország kivitele alig nőtt, 3,7-ről 6,1 Mrd dollárra. Nehéz tehát észre nem venni *a befelé forduló jugoszláv stratégia nehéz örökségét*, amit az ugyancsak *befelé forduló önigazgató vállalati modell**

csak fölerősített. Ez alól – mint láttuk - a növekedésben élenjáró Szlovénia sem kivétel.⁴¹ Újabb szlovén elemzések/Rojec,M. és társai,2004/ kiemelik, hogy a többek által példaértékűnek vélt, lassú és konfliktuskerülő stratégia az idő múlásával tehertétellé vált, és a szlovén átalakulási teljesítmény minőségi vonásainak leromlását, a teljesítmény előre látható gyengülését vetíti előre.

A FÁK-ra áttérve érdemes a térségen belüli és kívüli exportot elválasztani, mert a belső forgalomban továbbra is az államközi megegyezések és a kormányzati eszközök vannak túlsúlyban. A világgazdaságba való beépülést a FÁK-on kívüli kivitel alakulása mutatja. A FÁK világgazdasági – „távol-külföldi”, *daleje zarubezsje*-ként jegyzett exportja 52,5-ről 154,1 Mrd –ra nőtt a vizsgált évtizedben, ami az 1999-et követő tartósan magas és 2005-ben tovább növekvő olajárak hatását jeleníti meg.

Érdekes, hogy a közösségen belül az adott időszak legjobb teljesítményét Kazahsztán mutatta fel, az - energiahordozók uralta – kivitel 1,5-ről 9,9 Mrd dollárra, azaz több mint hatszorosára növelve. A második legnagyobb dinamikát Ukrajna érte el, alig 3,2 Mrdról 17 Mrd dollárra, azaz közel meghatszorozva kivitelét, igaz, nagyon alacsony szintről. A harmadik legjobb eredményt nem más érte el, mint Európa páriája, Belarusz, 0,8-ről 4,5 Mrd dollárra, ugyancsak közel hatszorosára növelve exportját. Ez bizony a közép-európaiak jó eredményeit is meghaladja. Végül az olajország, Azerbajdzsán kivitele 0,35-ről 2,2 Mrd dollárra, szintén 6-szorosára nőtt.

A csoport közepén találjuk Oroszországot, nyugati kivitelének 44 mrd-ról 114 Mrd-ra, azaz alig 2,5-szeresére növekedtével, ami a jelentős olaj-járadék mellett mellbevágóan kevés. Ez bizony előre vetíti annak árnyékát, hogy *az orosz ipari versenyképességgel súlyos gondok vannak*. Nem titok ugyanis, hogy főképp a katonai-ipari komplexum jelentős technológiai és emberi erőforrásai szerkezetváltozást és a korszerű ipari munkamegosztásba történő bekapcsolódást indokolhatták volna. Miközben senki sem vitatja, hogy ez hatalmas feladat, jó egy évtized alatt azért egy részét akár el is végezhetnék volna. Ez nem történt meg, amiért is többen – például Putyin elnök fő gazdasági tanácsadója – óvva a holland betegségtől/Illarionov,2003/. Ha ugyanis a kivitel továbbra is nyersanyagigényes marad, a növekedési kilátások már középtávon közelebb kerülhetnek a 3, mint a tervbe vett 6 százalékhoz/amint a vonatkozó fejezetben még kifejtik/.

A közösség leggyengébben teljesítő tagja Törkménia. Nem pusztán azért, mert a kezdeti és a végpont, 1,05 és 1,7 Mrd dollár igen közel van egymáshoz, alacsony szinten,hanem a közbülső időszakban megfigyelt erőteljes bevételi hullámváltozás miatt, ami a fekete afrikai államokat jellemzi. Ez a fejletlen és néhány termékes gazdaság jele. Az egyes évek közt akár négyszeres eltérés is lehet, ami fejlődő viszonylatban sem szokásos.

⁴¹ A tételt kifejti Simonetti/2001/ empirikus elemzése, ami kiemeli a politikailag motivált menedzseri hatalomátmentés formáit és következményeit.

A FÁK tehát – a nyersanyagkivitelre ráállt országok, azaz Kazahsztán, Oroszország, Fehéroroszország, Azerbajdzsán és Ukrajna kivételével - általában gyenge exportteljesítményt mutat. Ezzel szemben az ugyancsak az egységes szovjet népgazdasági térből jövő, ámde jellegzetesen más gazdaságpolitikát folytató balti államok kiemelkedően jól teljesítettek ugyanebben az időszakban. Közép-Európa érdekes módon a középmezőnybe kerül, miközben *Délkelet-Európa teljesítménye még a FÁK-étól is erőteljesen elmaradt*. Mivel a balkáni országok kis nyitott gazdaságok, ez súlyosan korlátozza hosszú távú növekedési esélyeiket. A kivitel erőteljes növelése híján egyszerű számtani igazságként adódik, hogy nincs mód a korszerűsödés és a reformok finanszírozására, ahogy ez az alfejezet elején idézett munkákból általános érvénnyel belátható. Minél inkább hitelt adunk az általános közgazdasági fölismeréseknek, annál nyugtalanítóbbnak kell vélnünk Délkelet-Európa akadozó exportteljesítményét. Ez kihívást jelent az Európai Unió jószomszédsági politikája számára, amit a 2004 nyarán kiadott irányelvek csak korlátozottan oldanak meg.

A behozatal: a jövő esélye vagy időzített bomba?

A világgazdaságtan egyik legrégebbi fölismerése az, hogy egy piac méretét nem a terület, a katonai erő, vagy épp a lakosságszám határozza meg. Az ország gazdasági mérete első közelítésben az *importkapacitással*, magyarán a behozatal értékével közelíthető. A második közelítésben a *tőkepiaccal*, vagyis az országba befektethető működő és pénzügyi tőke mértékével azonos, utóbbit az intézményrendszer kifinomultsága közvetlenül is érinti. Épp ezért az olyan nagy tőkeimportőr ország, mint Belgium a világgazdaság számára egymaga fontosabb, mint az egész Fekete Afrika, vagy a 31 milliós Kanada nagyobb, mint India, holott utóbbinak a lakosságszáma épp ennyivel haladja csak meg az 1 milliárdot/a Világbank idézett statisztikája szerint, 256.o/. Ezért a világgazdaság egésze szempontjából is az az igazi kérdés, hogy *fontos import- és tőkepiacokká válnak-e a posztkommunista államok*, vagy a világgazdaság peremére szorulnak, mint oly sok más független állam? Belülről szemlélve pedig, mint láttuk, a fönntarthatóság kérdése válik peröntővé, ami ugyanezt jelenti a másik oldalról.

A 8.táblázat segítségével, a FÁK-on belüli és kívüli kereskedelmet az előzőek szerint kettébontva járunk el. Az új uniós tagok bevitel 67,8 Mrd dollárról 232,7-re, vagyis több mint 3,5-szeresére bővült. Ez összhangban áll a kivitel növekedésével. A FÁK esetében a növekedés mindössze 33,7-ről 87,5 Mrd dollárra nőtt, ami teljes összhangban állt a valódi piacokról származó bevételek bővülésével. E számok egyértelműsítik, hogy *a túlzott piacnyitásról szóló tézis inkább csak elterjedt, semmint igazolható*. A bevétel növekedése sem a közép- európai, sem a FÁK országokban nem volt túlzott, sem a kivitel, sem a nemzetközi mérce szerint. Az egyoldalú nyitásról visszhangzott érvek tehát ipari, mezőgazdasági vagy más részérdekek sérelmét emelik országos szintre, mint láttuk alaptalanul.

Az átalakuló országok legerőteljesebb nyitását Észtország hajtotta végre, 0,9-ről 6,5 Mrd dollárra, *hétcszeresére* növelve a bevételt, ami tényleg radikális. A második helyen Lettországot találjuk, a bevétel 0,9-ről 5,2 Mrd dollárra, hatszorosára nőtt, majd Litvánia következik, 2,2-ről 9,9 Mrd-ra, azaz 4,5-szeres növekedéssel. Csak negyedik a közép-

európai régió bajnoka, Szlovákia, közel négyszeres importbővüléssel, pedig ott a szocialista elzárkózó politika leküzdése a gazdaságstratégia tengelyében állt.

A legkisebb nyitást végrehajtó, legkevésbé sikeresek klubját a délszláv utódállamok alkotják. Macedónia bevétele 1,2-ről alig 2,3 Mrd –ra nőtt, Bulgáriáé és Törökországé is alig duplázódott.. Ehhez képest a 10. táblázatban kimutatott adósságnövekedés aggasztó, egészségtelen irányzat. *Ugyanis még e mérsékelt, lassú nyitással sem tudnak lépést tartani az ország exportbevételei.* Ez pedig az alulfejlettség hibás körének veszélyét vetíti előre. A nemzetközi segítségre nagy szükség volna. A kérdés további vizsgálata helyett érdemes megfogalmazni az általános tanulságot: *mind elméletileg, mind gyakorlatilag a nyitás politikája és az intézményi reformok, valamint a növekedés egységet alkotnak.*⁴²

A FÁK-ra áttérve ismét az országspecifikus tényezők szerepe emelhető ki. A legnagyobb nyitást e körben Örményországban látjuk, az alig kimutatható 87 milliós!/ bevitelt 960 millióra, azaz 11-szeresére növelve. Ezt követi Kazahsztán, 494 millióról 4,4 Mrd-ra, azaz szinte megtízszerezve a bevittet. A harmadik legsikeresebb e körben a szintén olajgazdg Azerbajdzsán volt, a bevittet 241 millióról 1,8 Mrd-ra, azaz hétszeresére növelve. Érdemes fölfigyelni arra, hogy Kazahsztánban is jelentős fizetési többlet keletkezik az energiaszektorban, ami a *tökemenekítés* egyértelmű jele, azaz a belső beruházás és növekedés korlátaira utal.

A legkevésbé nyitó ország Tadzsikisztán, ahol a bevétel szintje a megfigyelt időszakban csökkent. Alig nőtt az üzbég bevétel is. A moszkvai turista-benyomásokra épülő nemzetközi beszámolók ellenére az Orosz Föderáció is csak 2001-2003-ban kezdett el élni az olajboom adta lehetőségekkel. 1993-ban a bevétel 27 Mrd dollár volt, ami az évtized végére alig nőtt/ez volt az állítólagos egyoldalú túlnyitás politikájának időszaka/. A bevétel 2001 óta ütemesen bővül, ám még mindig alacsony színvonalon van, ami nem konjunkturális jellegű. A 20 százalékos csökkenés a tökemenekülés mellett *az orosz nemzetgazdaság beruházási irányzatában csökkenő nyitottságát* jeleníti meg.

A FÁK tapasztalatait összegezve kitűnik, hogy a *közép-ázsiai gazdaságok nemcsak kulturális és társadalmi tekintetben különböznek*, még az európai FÁK-tól is, hanem kereskedelmi és befektetési szempontból is. A szovjet térségből csak a baltiák külgazdasági irányváltása bizonyult maradéktalanul sikeresnek.

Külön is érdemes fölfigyelni arra, hogy – immár évtizedes szinten – *mily csekélyre szűkült a FÁK „hatalmas” piaca.* Már 2000 óta a lengyel fölvevőpiac – a fizetőképes kereslet alapján – egymagában nagyobb, mint az orosz, a visegrádiaké pedig az olajkonjunktúra évének számító 2003-ban is nagyobb volt egész FÁK-énál! Az orosz piac évek óta kisebb, mint a cseh vagy a magyar külön külön. Ez az a kemény tény, amit Oroszország WTO csatlakozásakor, vagy az EU-val kialakítandó közös gazdasági tér/újabbán a négy folyosó/ tárgyalásakor figyelkembe kell venni. Továbbá nem

⁴² Túlzás lenne e fölismerést saját elemzésünknek tulajdonítani, hisz ez a fejlődésgazdaságtan fordulataiban már a 70-es években megjelent, a poszt-washingtoni konszenzusban pedig már közhelyszámba megy. A mi hozzájárulásunk etekintetben az, hogy e sokat vitatott konszenzus *empirikus érvényét* igazoltuk a posztkommunista államok teljes körére.

főlegesen emlékezni e tényekre, amikor a soron következő „évszázad szerződését” írják alá politikusok jelenlétében, többnyire persze a szándéknyilatkozat szintjén elakadva.

A FÁK esetében az is szembeszökő, ahogy a többnyire csak megkésve és lanyhán bővülő bevétel a helyben járó mennyiségű és szerkezetű kivitel, az ebből adódó csekély versenyt és választékbővülést, vagyis az oksági láncolatként *lelassuló nemzetgazdasági modernizációt* jeleníti meg. Az importkiváltó tevékenységek ugyanis csak rövid- és középtávon javítják a termelés és a foglalkoztatás esélyeit. Az impothelyettesítés tartósulása a nemzetközi tapasztalat szerint/Bruton,1998/ évtizedes szinten korlátozza az endogén növekedést megalapozó innovációs potenciált. Ezért az olajkorszak múltán a fölzárkózás csak a jelszavak szintjén maradhat.

A külkereskedelem *földrajzi szerkezetére* áttérve, amit a 9.táblázat adatsora összegez, arra a meglepő következtetésre juthatunk, hogy *az egykori szovjet tömb kereskedelmi irányváltása a FÁK-on belül még erőteljesebben ment végbe, mint a FÁK és Közép-Európa között.* Számos ok miatt, így például Oroszország komparatív előnyeinek természete miatt⁴³ és a kiépült vezetérendszer kihasználva a közép-európai államokban változatlanul nagyobb mértékben támaszkodnak az orosz szállításokra, mint viszont. Ez annál is inkább így van, mert Oroszország – a dollárfizetés miatt – megteheti és meg is teszi, hogy válogat a szállítók közül, versenyeztetve azokat. Ebből adódott a másfél évtizeden át tartó szerkezeti kiegyensúlyozatlanság, amit az egymást követő magyar kormányok hiába is próbáltak kereskedelem diplomáciai eszközökkel fölszámolni.

A másik oldalról szemlélve a közép- és kelet-európai egykori szövetségesek tíz-tizenegy százalékra szorult importpiaci részesedése önmagában is sokat mond arról, hogy a szovjet birodalom gazdasági szempontból mennyire *értelmét veszítette* Oroszország számára. Az egykori szövetségesek ugyanis aligha járulhatnak hozzá az orosz korszerűsödéshez. Ebből is következik, hogy – szemben pl Bugajski/2004/ idézett kötetének érvelésével – *Oroszország eredendően érdektelen mindenféle befolyás-visszahódításban,* hisz modernizációs érdekei a nyugat-európai, a stratégiaiak meg az amerikai kapcsolat kiemelését indokolják. Ugyanebből látható be, mennyire megalapozatlan – volt és maradt – az a fölvetés/van Brabant, szerk, 1999, Welfens, szerk, 1999/ ami szerint a volt szocialista országok egymás közti kereskedelme és tőkeforgalma elmaradt volna az „indokolt” szinttől. A közép-európaiak közti 13-18 százalékos részarány összhangban áll a havonta kalkulált gravitációs modellek eredményeivel. Ha van, ami meglepő, az inkább a fejlődő országok széles körének csekély jelenléte, hiszen az említett körből került ki az elmúlt negyedszázad számos sikertörténete, főleg a kivitelben és az ipari munkamegosztásban.

A kereskedelemről mondottakat *összegezve* a FÁK és Közép-Európa egybevetése hasznos volt, mert a két térség eltéréseit empirikus alapon tudtuk kimutatni. Az irányváltásban a baltiak jártak az élen, és a közép-európaiak csak őket követve értek el sikereket. Mind a FÁK, mind Délkelet-Európa esetében *a lemaradás irányzatai*

⁴³ Ezt emeli ki Köves András/2005,48-51.old/, olyannyira, hogy még a holland kór jelentőségét is kétségbe vonja az orosz fejlődés szempontjából, amikor a “meg kell-e menteni oroszországot az olajtól és a gáztól” alcímen tárgyalja e kérdést.

rajzolódtak ki, ahol a kereskedelem gyenge eredményei, a legfőbb passzív szerkezetváltozás, az állami beavatkozás erősödése és a piacvédelem a szegény országokból ismert hibás körök kialakulásának veszélyét mutatták e kis nyitott gazdaságokban.

A visegrádi államok közül Szlovákia és Magyarország teljesítménye emelkedett ki, bár a baltiaktól elmaradóan. Ugyanakkor a kereskedelmi szerkezet elemzése arra is rávilágít, hogy az utóbbi hat-hét évben a balti csoda kifulladásban van. Mindazonáltal nem kérdéses, hogy *csak a balti és a közép-európai államok vesznek részt eredményesen a globális, világméretű folyamatokban*, míg a többiek esetében ez a folyamat egyoldalú és töredékes. Ugyanakkor nem téveszthető szem elől a baltiak alacsony termelési szintje, a közép-ázsiaiak világgazdaságba épülésének féloldalassága és így a nemzetközi kereskedelemről eredő dinamikus előnyök elérhetőségének korlátozottsága.⁴⁴

A nemzetközi pénzügyekről

Minden kis nyitott gazdaság számára alapvető a külső finanszírozhatóság. Különösen a volt szocialista és fejlődő államok tapasztalata húzza ezt alá, mert hiányában a „húzd meg, ereszd meg” politika tartósul annak minden hátrányával. Ez különösen valószínű az ikerdeficit esetében, amikor a kormányzati túlköltés áll a fizetési mérleg gondjainak hátterében. Ezért is szükséges – a korábban bemutatottakon túl – az államháztartás ciklikusan kiigazított egyensúlyi állapota, magas eladósodottság és/vagy öszülő lakosság mellett még többete is. A 10. táblázat adatsora, különösen a 7. táblázatával egybevetve áttekintést ad az átalakulás éveinek eredményeiről. Ebből az adatsorból az a legfontosabb következtetés, hogy *az idő múlásával a külső pénzügyi egyensúlyhiány ismét a kelet- és a közép-európai térség tartós növekedési korlátjává válik*.

Az átalakuló országok jelentős részében jól látható, hogy 1997 óta súlyos egyensúlyhiányok termelődnek újra. A kivitelből származó bevételek ugyanis nem tartanak lépést a beviteli igényekkel – ez a feszültség 2001-ig főképp, de nem kizárólag Lengyelországból eredt, egészen a 2001-2003-as időszakig, amikor a cseh, a magyar és a horvát adósság felfutása került előtérbe. A FÁK-ban ezzel szemben – a kemény kormányzati intézkedések ellenére – évről-évre nő a tőkemenekítés. Tekintettel arra, hogy a tőke alacsony termelési/aktivitási szintű országokból áramlik ki, ez *a nemzetgazdasági szintű megtakarítás csökkenését és a növekedési potenciál korlátozódását jelenti*, igaz, ettől még globális és vállalati szempontból hatékony lehet/sőt, valószínűleg az is/.

A kelet-európainak nevezett országcsoport esetében a kivitel 10-15 százalékának megfelelő beviteli többlet tartósult, ami bizonyára egészségtelen mértékű és hosszú távon fenntarthatatlan. A FÁK, különösen Oroszország esetében a tőkemenekítés tényénél csak a mértéke mellbevágóbb, hisz az bizonyos években az exportbevételek harminc-!-százalékára rúg. Ez a nemzetgazdaság szempontjából beruházási veszteség, ami a növekedés megalapozásához hiányzik/amint az energijáradék elolvad/. Ha a

⁴⁴ Ez a közgazdaságtan régi fölismerése, amit részletesen Kádár Béla/1984/ és Török Ádám/1986/ monográfiái tárgyalnak.

tökemenekítést az Oroszországba irányuló működő tőke-befektetésekkel vetjük egybe, azt a hihetetlen arányt találjuk, hogy *a kiáramlás a beáramlás nyolc-tízszere, még hozzá rendszeresen*. Ez bizony nem jó jel a 2001-ben meghirdetett, majd 2003-ban megismételt Gref terv számára, ami évi 6-7 százalékos növekedési pályán kívánná tartani az orosz gazdaságot a 2013-ig tart időszak egészében. Ráadásul az is fölvetődhet - és Andrej Illarionov/2003/ föl is vetette - *hogy eszerint mégsem a tőkehiány az orosz gazdaság növekedésének kulcskérdése*, pedig az orosz és a külföldi elemzők zöme jó negyedszázada így véli. Az is fölvetődhet, hogy ha a Londoni és a Párizsi Klub leírta volna az orosz tartozásokat, az vajon a megvalósultnál is nagyobb tökemenekülésen kívül mire vezethetett volna, vagyis hozzájárult volna-e az orosz talpraálláshoz? Nincs ugyanis elvont tőkeigény, ami a megtérülés, az üzleti klíma és a finanszírozási feltételek nélkül, elvontan meghatározható, másképp „szükséges” lenne. Ha pedig a jobban informált belföldiek a lábukkal szavaznak, az nem jó hír a külföldieknek sem.

A nem orosz FÁK államok közül kettőre érdemes külön is kitérnünk. Egyikük Ukrajna, ahol az országméret és az 1999 utáni növekedési ütem jelentős beruházási érdeklődést indokolhatott volna. Ezzel szemben valójában csak az importkiváltó és a kísérleti befektetések figyelhetők meg, nemzetgazdasági szinten *itt is a tökemenekülés állandósult*. Ugyanakkor a 2000-es évek eleji megélénkülés az ukrán piac jelentős növekedésével járt, már 2000-2003 között/a fordulat előtt/ is.

A kelet-európainak nevezett régióra áttérve a lengyel fizetési hiány kiugró. Mivel ez már 1998 óta megfigyelhető, vagyis jelenleg nyolc éve, *nehéz lenne a lengyel lassulást konjunkturális jellegűnek tekinteni*. A lengyel adósság már az 1995.évi adósságkönnyítési megállapodást követően robbanásszerűen növekedett, ez pedig – mint az exportadatokból látható – nem vezetett a nemzetközi versenyképesség erőteljes növekedésére. Egyfelől a megállapodás lélegzétvételnyi szünethez juttatta a korabeli lengyel kormányt, és hozzájárult a következő évek jó növekedési teljesítményéhez is. Másfelől az az alapföladat, hogy *rendszeresen növekvő exportbevétel híján a növekedés üteme nem tartható fenn*, megoldatlan marad/hatott/t. A növekedés élénkülése pedig vélhetőleg azonnal újbóli fizetési egyensúlyhiánnyal társul.

A hagyományos cseh pénzügyi konzervatívizmussal szembefordulva a kétezres években a cseh gazdaság államadóssága – részben a korábban elhallgatott tételek könyvelésbe vezetése miatt – növekedésnek indult. A bolgár esetben is a kicsi, de a kivitelből származó bevételhez képest jelentős hiány alakult ki. Lettország esetében az euró bevezetése azért is sürgető, mert a fizetési hiány az export 25-30 százalékán tartósult. Ez éles ellentétben áll a román adatokkal, amelyek 1999 óta folytonosan javultak. Magyarországon a 2001-2005 közti időszak osztogatásra épülő, populista fordulata ismét életre hívta a korábban már meghaladottnak vélt fizetési mérleg deficitet. Ennél is aggasztóbbnak tűnik Horvátország küladóssága, bár az országot egy időben még a bolgár-román kettős lelőzésére is alkalmasnak vélték egyes brüsszeli elemzők. Újabb információ szerint/Bank Austria, 2004, 6.old/ az ország küladóssága a 2000.évi 59,9 százalékról 2004 végére 89,6 százalékra ugrott, ami még a 70-es évek adósságrobbanását is meghaladó ütem. Mivel ez jórészt államilag fedezetlen magánhitel, a beruházások 2001-2004 közt két számjeggyel nőttek, a foglalkoztatottság azonban nem nőtt, hanem a munkanélküliségi ráta 18- 19 százalékra állandósult, miközben a költségvetési hiány is 5 százalékra ragadt be. A kivitel értéke eközben 8,5 Mrd dollárról alig 13 Mrd-ra nőtt, ami

a befektetések rossz megtérülésére és a horvát gazdaság versenyképtelenségének tartósulására utal, nem az adósság „kinövésére”, kelet-ázsiai módra.

Fejtegetéseinket összegezve megállapítható, hogy *a külső finanszírozás ismét strukturális növekedési korláttá vált a térségben*. Ez a három országcsoportra háromféleképp érvényes. A közép-európaiaknál – a lengyelek kivételével – konjunkturális jellegű ügryről van szó, míg a korábban élenjárónak és példaértékűnek tekintett lengyel növekedés lelassulása 2001-2003 közt a fizetési mérleg kiigazítása árának tekinthető. Ez technikailag könnyen kezelhető lenne/politikailag nem/. Oroszország és kisebb mértékben Ukrajna esetében a tökemekenkülés állandósulása a berendezkedés szerkezeti sajátosságait tükrözi. A megtakarítás külföldre vándorlása korlátozza a nemzetgazdaság hosszabb távú növekedési potenciálját mindkét esetben. Igaz, a megtakarítás globális szinten így is jólétnövelő, ez azonban nem az országon belül érzékelhető.⁴⁵ Végül Délkelet-Európában több, mint aggasztó, hogy a fizetési mérleg hiánya az exportbevételek ötödének szintjén tartósult, mert ez önmagában jele a világgazdaságba való bekapcsolódást akadályozó *szerkezeti gondok súlyosságának*. A két legvalószínűbb jövőbeli változat, a mai irányzatok meghosszabbításával, a következő. Vagy a segélyfüggőség tartósul – ez a boszniai modell - vagy a szegény országok rendszeres fizetési válságai várhatók. A külső befektetés nyilván jól jönne, ahhoz azonban, hogy ennek valós esélye nyíljen, *előbb a belső viszonyoknak kellene stabilizálódniuk*, a közép-európai mintát követve. A nemzetközi közösség anyagilag és erkölcsileg is érdekelt a segítségnyújtásban,⁴⁶ hisz ellenkező esetben a Balkán ismét puszkaporos hordóvá válhat. Sőt, a bűnözés terjedése, a kábítószerkereskedelem, az emberkereskedelem és sok más hatás áttérjedése sem akadályozható meg. Végeredményben tehát mindhárom országcsoport esetében a külföldi működő tőke növekvő mérvű befektetése lehetne a megoldás.

A külföldi működő tőke kezében a megoldás kulcsa?

A nemzetközi szakirodalomban közel megegyezéssel álláspon az, hogy a külföldi működő tőke beáramlása hasznos a fogadó gazdaságra nézve, méghozzá több szempontból is/Blomström, szerk, 2001, Kalotay, 2003, Inotai, 1989, Hamar, 1995/. Így javul a fizikai és az emberi tőke, megszerezhető a személyes tudás/tacit knowledge/, kiépíthetők a hálózati gazdaságosság elemei, mozgósítható a kapcsolati tőke, be lehet jutni a piacot uraló hálózatba. Az is ismert, hogy mindeme kedvező eredmények nem önmaguktól, hanem csak szakszerű kormányzati politika mellett alakulnak ki/a befektetésösztönzés részletezése értelemszerűen e könyv keretein kívül esik/.

Kiindulhatunk abból, hogy ideológiai és geopolitikai okokból a vizsgált országok sokáigkimaradtak a második világháború után meginduló nemzetközi tőkemozgásokból.

⁴⁵ A hetedik éve folyó csecsen háborúra fordítással szemben értelemszerűen a francia Riviérán vett villába vagy a szőrmebundába fektetés is előnyösebb.

⁴⁶ Ezt a megközelítést ad absurdum vive Ivan Krastev/2005/ nemrég amellet érvelt, hogy az EU a mai balkáni kvázi-államokat tagállamokká/nemzetekké nevelő, teljes integrációjukat megcélzó stratégiát alakítson ki. Ez azonban a külső és belső tényezők viszonyának a nemzetközi kapcsolatok irodalmában szokásos viszonyának megfordítása, hogy ne mondjuk feje tetejére állítása lenne.

Az 1990-es évekig, több évtized kományzati törekvései ellenére, az átalakuló országokba nemzetközi mércével alig fektettek be. Épp ez magyarázza gyenge exportteljesítményüket is. Ez a 7. és a 11. táblázat adatsorainak egybevetéséből könnyen megállapítható, hiszen abból kiolvasható *a működőtőke-befektetések és a kiviteli teljesítmény közti közvetlen kapcsolat*. E fölismerés mikro-alapja az, hogy a legtöbb piac önmagában túl kicsi ahhoz, hogy komoly nemzetközi befektető számára érdekes lehetne. Ráadásul a világméretű forrásbeszerzés rendszerré válásakor közel lehetetlen belépni e körbe a vállalatközi kapcsolati és tulajdoni hálón kívül maradván, a szocialista korszak „csináld magad” hagyományai alapján. Ez könnyen belátható, egyebek mellett az orosz védelmi ipar átállásának sikertelenségéből, ami még az olyan, hagyományos termékkörre is kiterjedt, mint például a hűtőgépek, a porszívók, a karórák vagy a fényképezőgépek. Mindezen esetben a piaccal való élő kapcsolat és az ebből adódó piaci versenyképesség hiányzik a műszakilag nagyon is megfelelő termékekből. Ha pedig – mint a példa szemléltetheti – a kiviteli teljesítmény a működő tőke vonzási képességtől függ, akkor a kiviteli teljesítmény *egyben a rendszerváltás hatékonysági mércéje is*, mert az nem értékválasztás függvénye, hanem a nemzetközi piacok mérik dollárban. A 11. táblázatban hosszabb távú áttekintést találunk, ahol a forrás választását a nemzeti kimutatások nagyfokú szórásának kiküszöbölése is indokolja.

A közép-európai térség a rendszerváltozás kezdetének 555 millió dolláros szintjéről 2003-ra 9,9 Mrd dollárra nőtt, ami még e gyenge években is hússzoros bővülés. Oroszország 1991-ben szintén alig 100 millió dolláros szintről indult és 2002-ig 35-szörös növekedést ért el, 2,4 Mrd dollárra fölfutva.⁴⁷ Ezt a következő években egy-egy óriás-ügylet – 2003-ban a Jukosz, 2004-ben a TNK révén megháromszorozódott. Mindez azt jelenti, hogy térségünk jelentéktelen szereplője maradt a világ tőkeforgalmának, a 2000.évi 1500, vagy a 2002.évi 500 Mrd dolláros összeghez képest, miközben a legnagyobb tőkeimportőr, Lengyelország alig több, mint 4 Mrd-dal büszkélkedhet/bővebb elemzését ld Kalotay, 2003 cikkében/.

A térség legnagyobb tőkefogadója Lengyelország után Csehország, Magyarország és Szlovákia volt, a magyar előny 1999-től elolvadt. A cseh, lengyel, szlovák és szlovén esetben a privatizálás korábbi ideológiai akadályait leküzdötték, eközben Magyarországon 1998-2003 közt a magánosítás megállt, s ha az 1998-ban visszaállamosított Postabankot nem számítjuk, jelentős eladásra 2003-2005-ben sem került sor. Ez annál is meglepőbb, mert a tőkeáramlás irodalma szerint a befektetők szeretik azokat a célpontokat, ahol egyszer már megtelepedtek. A telephelyek versenye és a nemzetközi beruházási bész együttesen megfordította ezt az irányt, amit a kormányzatok lanyha erőfeszítései nem tudtak ellensúlyozni.

Ha egy főre számított adatokat vizsgálunk, ezzel kiszűrjük az országméret hatását és a tőkevonzás „nettó hatékonyságát” vizsgálhatjuk. Ebben a megközelítésben a valódi élenjárók sorrendje Észtország, szlovákia és Litvánia lesz, míg a lemaradók továbbra is a délszláv államok/Horvátország és Macadónia részleges kivételével/. Vagyis a függetlenség után, a háború elmúltával is a délszláv államok *kimaradtak a nemzetközi*

⁴⁷ Fölvívjuk a figyelmet arra, hogy pl az EBRD: *Transition Report, 2002* 67.o táblázatában közölt adatok az itt idézettetől lényegesen eltérnek, anélkül azonban, hogy magyarázatot adnának erre.

tőke mozgásból. Ez ellentétes a korábban vázolt normatív követelményekkel. Az eltérést magyarázó Vlado Gligorov/2004,96-98.old/ arra hívja föl a figyelmet, hogy ebben meghatározó volt a nacionalizmus és az öngazgatási hagyomány, valamint a mindkét tényező okán elégtelen liberalizálás. Látható tehát, hogy a gazdasági logika ez esetben más szempontok alá rendelődött.

A FÁK országokra áttérve megállapítható, hogy talán itt a legnagyobb a szakadék a nagyratörő tervek és a kiábrándító valóság között. A térség két vezető állama, Oroszország és Ukrajna *kimondottan alacsony tőkebeáramlást* könyvelhetett el, az orosz esetben például – a nem kivételes években - még a magyar abszolút értéktől is elmaradva. Ez bizony az egészében üzletellenes légkör megjelenítője, amit az adókedvezmények aligha tudtak mérsékelni. Ha pusztán a szokásos mércéket, vagyis az ország méretet, a lakosságszámot stb vesszük, Oroszország, Ukrajna és Közép-Ázsia tőkevonzó potenciálja jelentős is lehetne. Valójában mindkét állam a tőkeáramlások partvonalán maradt. Mindkét esetben sikerrel járt ugyanis a sajátos *nemzeti kapitalizmus modelljének* kiépítése. Ez siker a külföldiekkel szemben vétőhelyzetben lévő érdekcsoportok – például a hazai nómenklatúra – kapitalisták – szempontjából, de rossz hír a nemzetgazdaság fejlődése szempontjából.⁴⁸ Épp e szerkezeti hasonlóság miatt a térségben kialakult modellek az ázsiai és latin-amerikai *politikai kapitalizmus* hű lenyomatai. Azt, ahol a hivattal kell megegyezni, nem a vevővel, az ázsiai válság megfigyelői a „haverok kapitalizmusa”/crony capitalism névre keresztelték át.

Ukrajnára áttérve meglepőnek is találhatjuk azt, hogy még a 2004 végi politikai fordulat előtt jelentősen meglódult az oda irányuló tőkebefektetés. Ez a gazdaság – stabilizálódást követő – megélénkülésének természetes kísérőjelensége volt. Fordulatot jelentett a 90-es évek visszaeséséhez képest, de még mindig jelentősen elmarad a közép-európai és – különösen egy főre vetítve – a balti teljesítmények mögött. Ez ismét alátámasztja azt a meglátásunkat, mely szerint a tényezőellátottság akár meg is alapozhatná a sikert, a több kereskedelmi elméletben tételezett automatizmusról azonban szó sincsen. Az ukrán függetlenedést nem sokkal követően írt, bár csak évekkel később megjelent kötetében Bert van Selm/1997/ helyesen –es a szakirodalomban ritka éleslátással – alkalmazta a fenti megfigyelést. Előadásában az igazi rejtély a következő. Technikai értelemben Ukrajna talán a függetlenségre legalkalmasabb szovjet utódállam volt, a gazdaság komplexitását, a nyersanyagbázist és az emberi tőkét számba véve. Ugyanakkor az intézményi és *a társadalmi tőke igen gyenge volt*, hisz az ukrán elit évszázadok óta Moszkvába vándorolt, a piacgazdaságnak semmilyen emléke nem maradt élő. A rögtönzött, rövid távú szempontokat követő gazdaságpolitika csak súlyosbította a helyzetet egész az évtized végéig, a Juscsenko majd a Janukovics kormányig.⁴⁹ A közös induló helyzet miatt szembeötlővé válik a különbség a baltiakkal szemben, kiemelve a politikai döntések közvetlen következményeit, pozitív és negatív értelemben egyaránt.

Közép-Ázsia is, szigorúan technikai értelemben és fejlődélméletileg a modernizációs hullám kiváltotta nagy nemzetközi tőkebefektetési hullám célpontjává válhatott volna. A hivatalos megnyilatkozások a kelet-ázsiai csoda példaértékét emelték ki. Mindez azonban

⁴⁸ Ezt a piacok transznacionalizálásáról szóló fejezetben fejtük ki bővebben.

⁴⁹ Ld átfogóan Harasymiv/2002/ kötetében.

hiú ábránd maradt. A központosított irányítási szervezet és a politikai demokrácia hiánya önmagában kevés a gazdasági sikerhez, főképp ha a befektetőellenes klíma jellemző marad. Mint láthattuk, a térségben inkább csak a piac „bemérését” és a jelenlétet szolgáló kísérleti befektetések voltak megfigyelhetők.⁵⁰ A térségbe irányuló tőkebefektetések újabb áttekintése/Bayulgen,2005,67-68.old/ kiemeli, hogy az főleg az államháztartás hiányának fedezetét és a vezető réteg megtolasodását szolgálta, és még a jobb esetekben – mint Kazahsztánban – is csak kisebb mértékben a vállalkozói osztály erősödését. Így a befektetések általános modernizációs hatása is korlátozott maradt, legjobb esetben is csak a tekintélyevlű irányítás lazításához vezetett, de semmiképp sem pótolhatta a belső kezdeményezésű reformok hiányát. Mindez alapot adhat a fejlettség gazdasági irodalomtól ismert hibás körök kialakulásának, akár évtizedes távlatban is. Ha ezekre az országokra is áttérjed az iszlám fundamentalizmus, ami a despotikus uralom elleni *lázas egyetlen csatornájának* bizonyulhat a polgárosulatlan társadalmakban, ez tovább ronthat a helyzeten. Az elzárkózó politika eleve kilátástalan azokban a társadalmakban, ahol – mint estünkben – magas a termékenység, erőteljes a környezet pusztulása – így a sivatagosodás, a talajerózió, a vízhiány máris égető – és nem történt meg e bajokat részben kiváltó egyoldalú iparfejlesztés korrekciója sem.

Az előzőeket látszik alátámasztani az is, hogy a 11. táblázatban közölt adatsorban nincs trend, a befektetések hullámszerűen érkeznek. A befektetés a vegyes vállalatok szorgalmazásával indult az 1970-es és 80-as években, utóbb fölgyorsult a magánosítással, amikor külföldi nagybefektetők is megjelenhettek. Ezt követte a magánkézbe került cégek talpraállításához szükséges újabb befektetési hullám, végül a 2000-es évek elején már a kifelé irányuló tőkebefektetés is megindult. Ez utóbbi főleg Magyarország és Szlovénia egyes cégeinél vált jelentőssé, amitől értelmét veszítette az a korábbi fölfogás, ami a működő tőke importjában főleg a fizetési mérleg árutételeinek hiányát kiegyensúlyozó elemet látott.

A kifelé irányuló tőkeáramlás bizonyos értelemben a siker ára, azaz a fönnttartható fizetési mérleghez valóban és egyre inkább *rendszeresen növekvő* exportbevételre van szükség. Az EU-hoz történő csatlakozás értelemszerűen javítja az élenjáró országok tőkevonzó képességét, a stabilitás és a kiszámíthatóság révén, utóbb – az euró átvételével – a fizetési mérleg korlátjának megszűnését. Épp ezért a nemzetközi tőkepiac 2000-2004 közt kimondottan elnézően bánt a makroökonómiai és gazdasági hibák sorával szemben is/például a nyilvánvaló társadalmi nyomás híján föllazuló költségvetési politikára/.

Érdemes kiemelni, hogy az uniós tagság a külföldi befektetések szempontjából sem váltja ki a hazai gazdaságpolitikát. Az uniós tagok közül Portugália, Görögország, újabban Magyarország példája azt mutatja, hogy a befektetők számára barátságos fogadó környezetet, a piac igényeihez igazodó oktatást, a fizikai infrastruktúra bizonyos szintjét létre kell hozni, mert a tőke érdeklődése nem marad fenn automatikusan. Mindezek ellenpéldája – pozitív értelemben – Szlovákia, ahol a Meciar korszak terhes örökségét az egymást követő Dzurinda kormányok igen eredményesen dolgozták le. Lettország befektetési mutatói is erőteljesen javulnak.

⁵⁰ Fabry – Zenghi/2002,300.old/ hasonlóképp értékeli az orosz területre érkezett befektetéseket is, még hozzá a Putyin elnökségét jellemző időszakban is, és óvnak a várható kiszorulás következményeitől.

Az előadottak *összegzéseképp* megállapítható, hogy szemléltetni – talán igazolni is – tudtuk hogy a *befelé áramló működő tőkeáramlás*⁵¹ valóban jó mutatója a *rendszerváltozás előrehaladtának*-ahogy ezt széles körű üzleti irodalom áttekintésével Csáki-Szalavetz/2004/ is igazolja. Eközben az állományi/stock mutatók a történelmet, a megtett út egészét, míg a folyó/flow mutatók a konjunkturális helyzetet, a kurrens gazdaságpolitika minősítését jelenítik meg. Mivel a tőkebefektetők – természetesen – *előretékintő várakozásokkal élnek*, ez jobb mutató, mint a nemzetközi szervezetek és az elemzők divatos álláspontja, hisz az utóbbit értelemszerűen a múltba tekintés jellemzi. Ez abból a mikro-alapozásból is következik, hogy a befektető saját pénzével/állásával játszik, ha téves döntést hoz, így meggondoltabban mérlegel, mint a legtöbb véleményformáló. A működő tőke befektetése holtteher-költségekkel /sunk cost/ jár, így a vonatkozó döntést nem oly könnyű fölülvizsgálni, mint mondjuk a politikai divat diktálta állításokat. A működő tőke beáramlása értelemszerűen lassul, ha a gazdaságban a populista hangok erősödnek, és erősödik, ha a jövőt megalapozó politika ígéretes, még akkor is, ha a folyó kibocsátási mutatók még nem javulnak.

Néhány előzetes következtetés: mit üzen az empiria?

Minden összehasonlító statisztikai elemzés természete szerint korlátozott, időben és érvényében egyaránt. Ugyanakkor a releváns közgazdasági elmélet nem lehet meg számok és tények nélkül. A tények áttekintésével – reményeink szerint – megválaszoltunk néhány, az átmenetben hagyományos vitatémának számító kérdést. A megelőző monográfiánk megjelenése óta eltelt évtized azt igényelte, hogy előbb a „tények és számok” nyelven szóljunk, s csak ezután lássunk az elméletnek. A főbb következtetések az alábbiak.

A/ Azt a hipotézist, hogy az átalakulás útjai érdemben különböznek, ezért *értelmetlen a közös, optimális átmeneti pálya keresése*, lényegében bizonyítottnak tekinthetjük, még hozzá több síkon is. Több szempontból elemeztük a 30 államból álló csoportot, és mindig ugyanúgy álltak föl a csoportok. Így igazolhatóvá vált az, hogy *mit tekintünk fölemelkedő Európának, és mit nem*. Az átalakulást követő fejlődési utak tartósan eltérnek, máshová vezetnek. Hasonlóképp igazoltuk, hogy az idő múlásával csökken a közös kommunista múlt meghatározó szerepe. Sőt, azt is láthattuk, *hogy a jövőbeli fejlődés lehetőségei és korlátai immár nem a kommunista örökséghez köthetőek*. A hosszú távú fejlődés szokásos tényezői, például a pályafüggőség, a földrajzi helyzet, a kultúra, és igen, a gazdaságpolitikai választások szakszerűsége is fontosabb az eredményt kialakító tényezők közt, mint a kommunista örökség milyensége.⁵² Ez azt is jelenti, hogy a sajátos posztkommunista átmenet immár valóban véget ért. *Semmi sem utal arra, hogy a jövőben épp a múlt e közös szelete alapján konvergenciára lehetne és kellene számítani*. Ez fontosabb annál, mint hogy az ENSZ, az EBRD és sok más elemző is

⁵¹ Jegyezzük meg: nem a teljes tőkebevitel, csak a nettó *működő tőke* bevitelét számít. Így az ázsiai és latin-amerikai eredményekre történő szokásos utalás célt tévesztett.

⁵² Ez a z irodalom korábbi fölismeréseinek, így deMelo és szerzőtársai/2002/mérsékeltébb, valamint Havrylyshin és van Roden/2003/ erősebb következtetéseinek igazolása és kiterjesztése.

kényelemszeretettől továbbra is a régi kategorizálás szerint jár el kimutatásai megszerkesztésében.

B/ A harminc ország egy része fölemelkedik, többségük azonban nem. A legtöbb fejlődési mutató – és korántsem csak a gazdasági teljesítményt jellemzők – *párhuzamosan alakul*. A fejlődés és a lemaradás - szemben az utópikus és forradalmi tanokkal – nincs eleve elrendelve, még a „globalizáció” időszakában sem.

C/ Különösen a külgazdaság – a kereskedelem, a beruházások és a pénzügyek – elemzése vezetett arra, hogy belássuk: *a gazdasági siker a világgazdaságba történő szerves és sikeres beépülés függvénye*, míg a lemaradás oka és következménye a világgazdaság működő részéből történő – akart vagy akaratlan – kirekesztődés. Ez sok esetben abból fakad, hogy egyes társadalmak nem *képesek* modernizációs költségeiket kitermelni, vagy nem *hajlandók* ennek társadalmi költségét viselni. Ez utóbbiak a világgazdaságnak nem „félperifériájává” válnak, hanem teljesen a partvonalra szorulnak.

D/ *A tartós gazdasági növekedés a fenntartható fejlődés nélkülözhetetlen építőköve*. A Világbank nemzetközi fejlődést bemutató, többször idézett elemzéseiben – vagy más tényszerű, nem indulatvezérelt áttekintésben – egyetlen példáját sem látjuk annak, hogy az *emberi* előrehaladás mutatószámai/HDI tartósan javulhattak volna anélkül, hogy azt a *gazdasági* mutatók javulása meg ne alapozta volna. Mivel a vizsgált térségtermelési, foglalkoztatási és fogyasztási-jóléti *szintje*, főleg az EU-15 átlagához képest alacsony, a társadalmak választásokon kifejezett igénye és a gazdasági mérlegelés egyaránt a *további gyors növekedés* normatíváját igazolta. Így pedig nem marad tere annak – az egykori Római Klub gondolatait visszhangzó – fölvetésnek/Meadows és társai,2005/ ami a növekedés lassításával, a jólét korlátozásával próbálná a fenntarthatóságot elérni.

E/ Sikerült az eredményes és a kudarcos fejleményeket *egyetlen elemzési/elméleti keretben* maradvá értelmezni. Ez ugyan kézenfekvő tudományos követelmény, azonban az elemzések jelentős részében nem érvényesül. A történeteket a ma már közismert SLIP – stabilizálás, liberalizálás, intézményépítés és privatizálás – keretbe lehetett foglalni. Ahol ez az irányvonal érvénysült, a gyakorlat is átalakult és nem pusztán új beszédmódok alkalmazásával alakították a valóságot.

F/ A puha gazdaságpolitikai megoldások sehol nem bizonyultak szociálisan kedvezőbbnek. Ellenkezőleg, a hosszú távú adatsorokból egyértelmű, hogy ahol elvetették a SLIP-et, ahol nemzeti különutakkal próbálkoztak, még rosszabbul jártak, a szociális mutatók tekintetében is. Az átalakulás halmozott költsége – jólétben, munkahelyben, társadalmi tőkefőlhalmozásban és minden egyéb téren is, nemcsak gazdaságilag – *minden esetben meghaladta* azt, amit az eltökéltebb, távlatos politikájú országok társadalma fizetett.

G/ *A pénzügyek alakulása, különösen a megtakarítás, a beruházás, a pénzügyi rendszer, a fizetési mérleg és a működő tőke befektetése együttesen perdöntővé vált a gazdaság reálmutatóinak fejlődése szempontjából*. Egyszerűen lehetetlennek bizonyult a vergődésből és a leépülésből kitörni, amíg a megtakarítás-beruházás-újrabefektetés láncolatát helyre nem állították/ például a káosz és a kriminalizálódás visszaszorításával/. A tőkepiac, a bankrendszer és minden más forráselosztási rendszer közvetlenül hat a növekedésre. A külföldi működő tőke befektetése *ritmusszabályzóként* működik, vagyis

kicsi, de meghatározó szerepe van. Hasonlóképp fontos az újrabefektetés is.⁵³ Más szóval a posztkommunista átmenet tapasztalata jól értelmezhető a meglévő elméleti eszköztárral, azaz *egyáltalán nem igényel vadonatúj közgazdaságtant*, ahogy a bevezetőben idézett számos mű, vagy legutóbb Kazmer és Konrad/2004/ könyve sugallta. Hasonlóképp belátható, hogy a posztkommunista átmenetet a *piaci kudarc* eseteként bemutató elemzés/Andor – Summers, 1998/ a legjobb esetben is *félreértésnek* mondható.

H/ Ha egyszer létrejönnek a piac szokásos intézményei, akkor *új minőség jött létre*, amiben a megoldandó feladatokat az adott összefüggésben értelmezni lehet. A vállalatirányítástól az egészségügy refomjáig az EU tagállamokból ismert módon közösségi választásokra lesz szükség. Így pedig *az uniós csatlakozás nem fogja megoldani az átalakuló társadalmak sajátos fejlesztési gondjait*. Az ebből adódó következtetéseket az EU-vezérelt átalakulás korlátairól szóló fejezetünk taglalja. Ugyanakkor jól látható, hogy alaptalannak bizonyult az átalakuló országok egészét, különösen pedig az EU új tagjait – történelmi alapon – a „félperifériára” utaló, egykor divatos fölvetés is. Annál is inkább, mert az EU sajátos feltétel- és szabályrendet jelentett számukra már a tagjelölti időszak évtizede során is.

HIVATKOZÁSOK

1/ African Development Bank/ADB/2005/: *African Development Report*. Oxford: Oxford University Press.

2/ ALBROW,M./2002/: Globalization and modernization: a new paradigm for development studies. In: SCHURMAN,F.szerk: *Globalization and Development Studies: Challenges for the 21st Century*. London:Sage, 21-30.old.

2a/ ALVAREZ,F. – LUCAS,R. – WEBER,W./2001/: Interest rates and inflation.*American Economic Review*, 91.évf.2.szám, 219-225.old.

3/ ANDREAS,P./2004/: Criminalized legacies of war: the clandestine political economy of the Western Balkans.*Problems of Post-Communism*, 51.évf.3.szám, 3-9.old.

4/ ANDOR László – SUMMERS,M./1998/: *Market Failure: Eastern Europe's „Economic Miracle”*. London: Pluto Press.

5/ ANTALÓCZY Katalin – SASS Magdolna/2002/: Magyarország helye a közép- és kelet-európai működőtőke-beáramlásban: statisztikai elemzés. *Külgazdaság*, 46.évf.6.szám, 33-53.old.

6/ ASLUND,A. – LAYARD,R.szerk/1993/: *Changing the Economic System in Russia*. London: Frances Pinter Publishers.

7/ ASLUND,A. – LAYARD,R.szerk/1995/: *Russian Economic Reform at Risk*. London: Frances Pinter Publishers.

⁵³ Antalóczy-Sass/2002/ a vállalati mérlegbeszámolók elemzésével igazolta,hogy ez a magyar esetben a GDP 2-2,5 százalékára rúg. Ennek hatására az MNB 2004 –től módosította a tőkestatistikát, ami ugyanennyivel rontotta a fizetési mérleget is.

- 8/ ASLUND,A./2002/: *Building Capitalism*. Cambridge – New York: Cambridge University Press.
- 9/BankAustria/Creditanstalt/2004/: *CEE Report*, 2.szám- Bécs – negyedéves üzleti információs és tanácsadó kiadvány.
- 10/ BAUER,P.T./2000/: *From Subsistence to Exchange and Other Essays*. Princeton, New Jersey: Princeton University Press.
- 10a/ BAYULGEN,O./2005/: Foreign capital in Central Asia and the Caucasus: Curse or blessing? *Communist and Post-Communist Studies*, 38.évf.1.szám, 49-69.old.
- 11/ BLOMSTRÖM,M. – LIPSEY,E. – ZEJAN,M./1996/: Is fixed investment the key to economic growth? *Quarterly Journal of Economics*, 111.évf.1.sz.,269-276.old.
- 12/ BOERI,T./2005/: 'Perspectives of the Lisbon Strategy' - a CASE intézet *Europe after the Enlargement* című nemzetközi tanácskozásán tartott előadás, Varsó, ápr7-8/a konferencia előadásai megj.alatt a Cambridge University Press-nél, A.Aslund szerkesztésében/.
- 13/ van BRABANT,J.M.szerk./1999/: *Global Trade Policy and Transition Economies*. London- Houndmills/Basingstoke/Anglia: MacMillan.
- 13a/ BRAGIN,V. – OSAKOVSKY,V./2005/: Estimation of the natural rate of unemployment in the Russian Federation, 1994-2004. *Post-Communist Economies*, 17.évf.1.szám, 33-46.old.
- 14/ BROADMAN,H. – ANDERSON,J. –CLASSENS,C. – RYTERMAN,R. – SLAVOVA,S. – VAGLIASINDI,V. –VINVELETTE,V./2005/: *Building Market Institutions in South East Europe. Comparative prospects for Investment and Private Sector Development*. Washington, D.C. – a Világbank kiadása.
- 15/ BRUTON,H./1998/: A reconsideration of import substitution.*Journal of Economic Literature*,36.évf.2.szám, 903-936.old.
- 16/ BUGAJSKI,J./2004/: *Cold Peace*. Westport, Conn./USA - London: Praeger.
- 17/ COLLIER,P. – ELLIOT,V.L. – HERGE,H. – HOEFFLER,A. – REYNAL-QUEROL,S. – SAMBANIS,S./2003/: *Breaking the Conflict Trap: Civil War and development Policy*. Washington,D.C.- a Világbank kiadása.
- 18/ CSABA László/2002/: Russia's political economy. In: BUGAJSKI,J.szerk.: *Towards an Understanding of Russia*. Washington,D.C. – a Council on Foreign Relations kiadása, 27-44.old.
- 19/CSABA László/2004/: Stratégiaváltás az orosz külpolitikában? *Külügyi Szemle*,III.évf/1-2.sz, 98-115.old.
- 19a/ CSÁKI György – SZALAVETZ Andrea/2004/: A működőtoke-vonzó képesség mint a nemzetközi versenyképesség mércéje. *Külgazdaság*, 48.évf.3.szám, 58-75.old.
- 20/ DABROWSKI,M.szerk./1993/: *The Gaidar Programme*. Varsó: a Friedrich Ebert Alapítvány és a CASE közös kiadása.
- 21/ DABROWSKI,M./1994/: The role of governments in post-Communist economies. In: CSABA László, szerk: *Privatization, Liberalization and Destruction:Recreating the*

- Market in Central and Eastern Europe*. Aldershot/Anglia – Brookfield/Vermont/USA: Dartmouth Publ.Co, 21-34.old.
- 22/ DARVAS Zsolt – SIMON András/1999/: Tőkeállomány, megtakarítás és növekedés. *Közgazdasági Szemle*, 46.év.9.szám, 749-771. oldal.
- 23/ DORNBUSCH,R.szek/1993/: *Policymaking in the Open Economy*. EDI sorozat, Oxford: az Oxford University Press kiadása a Világbank számára.
- 24/ DRÁBEK,Z./1986/: New trends in East-West trade: a trade diversion or a statistical aberration? *Comparative Economic Studies*, 28.évf./2-3/.szám, 17-31.old.
- 25/ ERDŐS Tibor/1998/: *Infláció*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- 26/ ERDŐS Tibor/2003/: *Fenntartható gazdasági növekedés*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- 27/ FABRY,N. – ZENGHI,S./2002/: FDI in Russia: how the investment climate matters. *Communist and Post-Communist Studies*, 35.évf.3.szám, 289-303.old.
- 28/ FISCHER,S. –BURTON,D./1998/: A mérsékelt infláció megfékezése. In: COTTARELLI,C. – SZAPÁRY György, szerk: *Mérsékelt infláció*. Budapest-Washington: a Magyar Nemzeti Bank és a Nemzetközi Valutaalap közös kiadása, 15-96.old.
- 29/ FISCHER,S. – SAHAY,R. – VEGH,C./2002/: Modern hyper- and high inflations. *Journal of Economic Literature*, 40.évf.3.szám, 837-880.old.
- 30/ FRIEDMAN,M./1986/: A monetáris politika szerepe. In: FRIEDMAN,M.: *Infláció, munkanélküliség, monetarizmus*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 240-263.old.
- 31/ GAJDAR,Je.T.szerk/1998/: *Ekonomika perhodnovo perioda*. Moszkva a z OF Kormány Gadasági Reformintézete/Institute of Economy in Transition/ kiadása.
- 32/ GLIGOROV,V./2004/: The economics of disintegration and reintegration: the case of Yugoslavia. In: MUNGIU-PIPPIDI,A. – KRASSTEV,I.szerk.: *Nationalism after Communism*. New York – Budapest: Central European University Press, 83-100.old.
- 33/ GREENAWAY,D. – MORGAN,P. – WRIGHT,P./2002/: Trade liberalization and growth in developing economies. *Journal of Development Economics*, 67.évf.1.szám, 259-280.old.
- 34/ HAMAR Judit/1995/: Tendenciaváltás a közvetlen tőkebefektetések nemzetközi áramlásában: elmélet és gyakorlat.*Külgazdaság*, 39.évf./7-8/.szám, 49-68.oldal.
- 35/ HANSON,Ph./2003/: The Russian economic recovery: do four years tell us that the fundamentals have changed? *Europe-Asia Studies*, 55.évf.3.szám, 365-382.old.
- 35a/ HARASYMIV,B./2002/: *Post-Communist Ukraine*. Edmondton: Canadian Institute for Ukraininan Studies Press.
- 36/ HAVRYLYSHYN,O. – van RODEN,R./2003/: Institutions matter in transition but so do policies. *Comparative Economic Studies*, 45.évf.1.szám, 2-24.old.

- 37/ HEITGER,B./1992/: Gadasági növekedés Keleten és Nyugaton.
Külgazdaság,36.évf.6.szám, 26-48. old.
- 38/ HUGHES,G. – HARE,P.G./1992/: Trade policy and restructuring in eastern Europe.
In: ROLLO,J. – FLEMING:J.szerk: *Trade, Payments and Adjustment in Central and Eastern Europe*. London: az EBRD és a Királyi Külügyi Intézet/RIIA közös kiadása, 181-209.old.
- 39/ ILLARIONOV,A./2003/: 'Russian economic reforms and prospects for growth' – a Collegium Budapestben tartott előadás, március 20.
- 40/ INOTAI András/1989/: *A működőtőke a világgazdaságban*. Budapest: Kossuth Könyvkiadó.
- 41/ JÁNOSSY Ferenc/1966/: *A gazdasági fejlődés trendvonalala és a helyreállítási periódusok*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- 42/ JASZIN,Je./2003/: Ekonomicseszkaja transzformacija i szisztyema cennosztyej Rossziji.*Voproszi Ekonomiki*, 74.évf.4.szám, 1-35.old.
- 43/ KÁDÁR Béla/1984/: *A nemzetközi iparfejlődés és munkamegosztás új irányzatai*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- 44/ KALOTAY Kálmán/2003/: Működőtőke – válságban? *Közgazdasági szemle*, 50.évf.1.szám, 35-55.old.
- 45/ KAZMER,D. – KONRAD,M./2004/: *Economic Lessons from the Transition: The Basic Theory Re-Examined*. Armonk, N.Y.: M.E.Sharpe.
- 46/ KOLODKO,G.W./2001/: *Post-Communist Transformation: the Thorny Road*. Rochester - London: Rochester University Press.
- 47/ KORNAI János/1993/: Transzformációs visszaesés. *Közgazdasági Szemle*,40.évf./7-8.szám, 569-599. old.
- 48/ KORNAI János/2001/: A költségvetési korlát megkeményítése a posztszocialista országokban. *Közgazdasági Szemle*,47.évf.1.szám, 1-22 old.
- 49/ KORNAI János/1996/: A pénzügyi fegyelem evolúciója az átalakuló gazdaságokban. *Közgazdasági szemle*, 44.évf.11.szám,940-969.old.
- 50/ KORNAI János – MASKIN,E. – ROLAND,G./2003/: A puha költségvetési korlát, I-II.rész..*Közgazdasági szemle*, 51.évf./7-8/.sz. 608-624. és 9.szám, 777-809.old.
- 51/ KÖVES András/2005/: Olaj és gazdaság. Megjegyzések az orosz fejlődés néhány vitatott kérdéseéhez.*Külgazdaság*, 49.évf.4.szám, 32-53.old.
- 52/ KRASZTEV,I./2005/: 'EU policy on the Balkans' – a Közép-európai Egyetem *One Year After Accession: Looking East and Looking West* című nemzetközi konferenciáján tartott plenáris előadás, Budapest, május 5.
- 52/a LUCAS,R.E./2005/: 'Money,Inflation and Interest Rate' – a Magyar Nemzeti Bank Distinguished Lectures sorozatában tartott előadás, Budapest, június 23.
- 53/ MAU,V. – STARODUBROVSKAIA,I./2001/: *Revolutionary Changes in Russia and Europe*. Cambridge – New York: Cambridge University Press.

- 54/McINTYRE,R. – DALLAGO,B.szerk./2003/: *Small and Medium Enterprises in Transition Economies*. Houndmills – London: Palgrave.
- 55/ MEADOWS,D.és társai/2005/: *Harminc év után – a növekedés határaitól*. Budapest: Kossuth Könyvkiadó.
- 56/ de MELO,M. – DENIZER,C. –GELB,A. –TENEV,S./2001/: Circumstance and choice: the role of initial conditions and policies in transition economies. *World Bank Economic Review*, 13.évf.1.szám, 1-32.old.
- 57/ MICHALOPOULOS,C. – TARR,D. szerk: *Trade in the New Independent States*. Washington,D.C. – a Világbank kiadása.
- 58/ MURREL,P./1993/: A gazdasági reform evolucionista és radikális megközelítése. *Közgazdasági Szemle*, 40.évf.3.szám, 197-227. old.
- 59/ NISKANEN,W./2002/: On the death of the Phillips curve.*CATO Journal*, 22.évf.2.szám, 193-198.old.
- 60/OFER,G./2001/: Development and transition: converging but merging? *Revue d'Économie Financiere*, 10.évf, különszám, 107-146.old.
- 61/ OKUN,A./1975/: *The Big Tradeoff: Equality versus Efficiency*. Washington,D.C.: Brookings Institution.
- 62/ PÁLOSI-NÉMETH Balázs/2005/: A tranzíciós országok pénzügyi rendszerének konvergenciája – egyedi-e a jelenség? *Közgazdaság*,49.évf.5.sz./megj alatt/.
- 62a/ POLÁNYI Károly/1997/: *A nagy átalakulás és korunk kihívása*. Budapest: Mészáros Gábor kiadása/az eredeti 1944-ben jelent meg angolul/.
- 63/ PEROTTI,R. – STRAUCH,R. – von HAGEN,J./1997/: *Sustainability of Public Finances*. London: Center for Economic Policy Research.
- 64/ PISANY-FERRY,J./2005/: 'Comments on Coricelli.' – a CASE *Europe after Enlargement* c. konferenciáján tartott koreferátum, Varsó, ápr 7-8.
- 65/ PITLIK,H./2002/: The path of liberalization and economic growth.*Kyklos*, 55.évf.1.szám, 57-80.old.
- 66/ RÉTHI Sándor/2003/: 'Gazdasági transzformáció Oroszországban, 1992-2001' - a Debreceni Egyetem Közgazdaságtudományi Karán megvédett Ph.D értekezés, június.
- 66a/ ROJEC,M. – SUSTERC,J. – BOSTJAN,V. – BEDNAS,N. – JURANOVIC,S./2004/: The rise and decline of gradualism in Slovenia. *Post-Communist Economies*, 16.évf.4.szám, 459-482.old.
- 67/ ROSEFELDE,S./2003/: The riddle of post-war Russian economic growth: statistics lied and were misconstrued. *Europe-Asia Studies*, 5.évf.3.szám,469-483.old.
- 68/ ROSTOWSKI,J./1997/: Comparing two depressions: 1929-33 and 1989-93. In: ZECCHINI,S.szerk: *Lessons from the Economic Transition*. Dordrecht stb: Kluwer Academic Publishers az OECD számára, 225-240.old.
- 69/ ROSTOWSKI,J./1999/: *Macroeconomic Instability in Post-Communist Economies*. Oxford stb: Oxford University Press.

- 70/ SACHDEVA,G./2003/: Understanding central Asian economic models. In: JOSHI,N.szerk.: *Central Asia: the Great Game Replayed*. Delhi: New Century Publications, 198-256.old.
- 71/ van SELM,B./1997/: *The Economics of Soviet Break-Up*. London.Routledge.
- 72/ SIMONETTI,M./2001/: *Investment Funds in Transition*. Aldershot: Ashgate.
- 73/ SOÓS Károly Attila/1999/: Strukturális fejlődés a a feldolgozóiparban a piacgazdasági átmenet idején. *Külgazdaság*, 44.évf/7-8/.szám, 15-51. old.
- 74/ SOÓS Károly Attila/2002/: Az átmeneti gazdaságok EU exportja nemzetközi összehasonlításban.*Közgazdasági Szemle*,49.évf.12.szám,1063.-1080.oldal.
- 75/ SUTELA,P./2004/: *The Russian Market Economy*. Helsinki: Kikumora Publishers.
- 76/ TÖRÖK Ádám/1986/: *Komparatív előnyök – újabb elméleti megközelítések*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- 77/ YEMTSOV,R./2005/: 'How to achieve accelerated shared growth?' – a CASE Intézet *Europe after Enlargement* c, konferenciáján tartott előadás, Varsó, ápr 7-8.
- 78/ van ZON,H./2000/: *The Political Economy of Independent Ukraine*. Houndmills – London:MacMillan.
- 79/WELFENS,P./1999/: *EU Eastward Enlargement and the Russian Transformation*. Heidelberg – new York stb: Springer Verlag.
- 80/ WINIECKI,J./1991/: *The Distorted World of Soviet-type Economies*.London: Routledge.
- 81/ WINIECKI,J./2002/: An inquiry into the early drastic fall of output in post-Communist transition: an unsolved puzzle. *Post-Communist Economies*, 14.évf.1.szám, 5-30.old.
- 82/ WINTERS,L.A./2002/: Trade liberalization and poverty: what are the links? *World Economy*, 25.évf.9.szám, 1139-1168.old.

